

A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig

(Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz)

„A várrendszer az egyetlen eszköz, mely által Felsőged az ellenség erejét és előrenyomulását feltartóztatni képes, és amely mögött országai és népei biztonságban lehetnek.”¹ 1577-ben a Habsburg katonai vezetés a bécsi császárvárost, az osztrák örökös tartományokat és a német birodalmat védelmező magyarországi végvárrendszer jelentőségéről ezekkel a szavakkal summázta véleményét. A Habsburg- és az oszmán birodalom összeütközésének színterén, Magyarország és déli csatolt tartományainak (Szlavónia és Horvátország) határvidékén a 16. század második felére kiépített védelmi rendszer szerepének meghatározására nehéz lenne a fentieknél találóbb szavakat keresnünk. Európa és az oszmán birodalom közel fél évezredes konfrontációjának legfontosabb szárazföldi eseményei ugyanis éppen a magyarországi hadszíntéren játszódtak le, így ennek jelentősége még inkább felértékelődik. S noha az oszmán hódítással szemben az Európát védelmező hosszú és sokszínű védelmi vonalnak, mely Észak-Afrikától a Mediterráneum szigetein, majd Itálián és a királyi Magyarországon át egészen a lengyel–litván és orosz területekig húzódott, a magyarországi védelmi rendszer ugyan csak egy töredéknyi részét alkotta, az oszmán birodalom európai katonai és politikai céljait ismerve² azonban alig vitatható, hogy az egyik — ha nem a — legfontosabbikát. Jelen tanulmány az osztrák, a horvát, a szlovén, a szlovák és a magyar történetírás eddigi eredményeinek felhasználásával, újabb levéltári kutatások alapján erről a rendszerről, illetve szervezetének fejlődéséről próbál a 16–17. századra koncentrálni átfogó képet nyújtani. A 20. század vége felé ez annál is inkább időszerű, mert — míg a horvát–szlavón területeken kiépült védelmi övezetekről már több világnyelven monografikus összefoglalások láttak napvilágot³ — a védelem egészé-

1 *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, (1541–1593). Bp. 1911. 52.

2 *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. passim.

3 A legjelentősebb munkák megjelenésük sorrendjében: *Fr[antišek] Vaníček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Wien, 1875.; *Jakob Amstadr*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). (Inaugural-Diss.) Würzburg, 1969.; *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.), ill. *Uő.*: The Military Border in Croatia 1740–1881: A Study of an Imperial Institution. Chicago, 1966. és a két kötet együtt német nyelven: *Gunther E[rich] Rothenberg*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. Wien–München, 1970.; Die k. k. Militärgrenze. Beiträge

ben azoknál jóval meghatározóbb szerepet játszó magyarországi végváarak és főkapitányságok történetéről még sohasem jelent meg levéltári kutatásokon alapuló összefoglaló tanulmány.⁴ Pedig Ember Győző, az újkori magyar közigazgatás történetéről írott munkájában már 1946-ban sürgette, hogy „a főkapitányi méltósággal, mint a XVI. és XVII. századi központi igazgatás legfontosabb végrehajtó szervével, a magyar közigazgatástörténetnek is foglalkoznia kell, annál is inkább, mert a hadtörténet ennek a fontos tisztségnek ismertetését eddig még, érthetetlen módon, nem tekintette feladatának.”⁵ A következő tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni, egy készülő nagyobb összefoglalás vázának megrajzolásával.

Az eddigi idegen nyelvű, több évszázad történetét felölelő összefoglalások az oszmán hódítás feltartóztatására a 16. században életre hívott védelmi rendszer történetének csak egy speciális, a rendszer egésze szempontjából kevésbé meghatározó délvidéki részét tárgyalták, és azt is pusztán a 18. század elején megszervezett határőrvidékek (*Militärgrenze*) előzményeként.⁶ A török elleni védelmi rendszer⁷ fejlődését azonban csakis az egész — a magyarországi és a horvát–szlavón — határvédelem ismeretében érthetjük meg, és ez egyaránt igaz történetének minden korszakára. Az alábbiakban ezért a rendszert minden időszakban egységében és az igazgatási centrumból, azaz 1526-ig Budáról, majd azt követően átmenetileg Pozsonyból és Bécsből, 1556 után pedig a határőrvidékek felszámolásáig a császárvárosból, illetve időlegesen (1578–1705) részben Grazból szemlélve vizsgáljuk. A

zu ihrer Geschichte. Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien 6.); Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen. Hrsg. von Gerhard Ernst. Regensburg, 1982. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8.); Vojna Krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave. Ed. Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984. Vö. még *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60.) és *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch–slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Graz, 1986.

4 Az eddigi kísérletekre l. *Szegő P.*: i. m. 76–83.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiától a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 253–260.; *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. 40. és legújabban *Szabó János Győző*: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. Az Egri Vár Híradója 17(1982) 6–9.

5 *Ember Gy.*: i. m. 255.

6 A külföldi irodalomban — sőt gyakran még a magyarban is — a horvát és szlavón védelmi övezeteket már a 16. század közepétől határőrvidékeknek (*Militärgrenze*) nevezik, mely véleményem szerint alapvető tévedés. A 16–17. századi védelmi egységek, az alább ismertetendő végvidékek (*Grenzgebiet*) ugyanis minőségileg különböznek a 18. század elején szervezett határőrvidékektől. Hasonlóan szükséges felhívni a figyelmet az osztrák történetírás azon tévedésére, miszerint a horvát–szlavón végeket osztrák határőrvidéknek (*österreichische Militärgrenze*) titulálja, hiszen a 16–17. században osztrák végek (*österreichische Grenze*) elnevezés alatt sohasem azokat, hanem a Győrnek alárendelt végváarakat értették. Helyesebb ezért ha a törökellenes Habsburg védelmi rendszert a 16–17. században császári–királyi határvédelmi rendszernek tituláljuk. Vö. erre *Kurt Wessely*: Reply to Rothenbergs Comments. Austrian History Yearbook (= AHY) 9–10 (1973–1974) 119.

7 Külön szükséges felhívni a figyelmet arra is, hogy az eddigi irodalom a védelmi rendszert túlnyomó részben azonosította a végváarak rendszerével, pedig ez utóbbi — a mozgó mezei csapatok és a vármegyék által tartott katonaság, stb. mellett — annak csak egyik, jóllehet leginkább meghatározó eleme volt.

középkori magyar királyság, majd a Habsburg katonai vezetés védelmi koncepciójának egészéről és a rendszer irányításáról, illetve működtetéséről ugyanis csakis ily módon kaphatunk az eddigieknél egységesebb és teljesebb képet.

A török elleni védelmi rendszer történetének periodizációja

Az új vizsgálati szempont szükségessé teszi, hogy az eddigi kutatások által a horvát–szlavón területek történetére kialakított periodizációt megváltoztassuk, és olyan új korszakbeosztást hozunk létre, mely az egész rendszerben bekövetkezett minőségi változásokra építve határozza meg a legfontosabb korszakváltásokat. A Fedor Moaçanin által a horvát–szlavón régió határvédelmére 1960-ban közzétett periodizáció alig alkalmazható a védelmi rendszer nagyobb és meghatározóbb részét alkotó — szűk értelemben vett — magyarországi területekre.⁸ A horvát szerző az alábbi két nagyobb és azokon belül több kisebb korszakra osztotta a horvát–szlavón védelmi övezet közel ötszáz éves történetét:

1. korszak: A kezdetektől 1593-ig, az úgynevezett „tizenöt éves” vagy hosszú török háború kirobbanásáig. Ezen belül három alperiódust különböztetett meg:

1. 1. A kezdetektől 1522-ig, amikor Ferdinánd osztrák főherceg saját költségén küldött sereget a török által fenyegetett osztrák területek védelmének segítésére.

1. 2. 1522-től 1578-ig, midőn a horvát és szlavón végvárok igazgatását az újonnan felállított *Belső-Ausztriai Haditanács (Innerösterreichischer Hofkriegsrat, Graz)* irányítása alá rendelték, különválasztván azokat a magyarországi védelmi övezetektől.

1. 3. 1578-től 1593-ig.

2. korszak: 1593-tól 1881-ig, a határőrvidékek rendszerének felszámolásáig. Ezen korszakon belül Moaçanin öt kisebb periódust jelölt ki, melyek közül az általunk tárgyalt időszak szempontjából az első kettőt szükséges megemlítenünk:

2. 1. 1593-tól 1683-ig, az úgynevezett visszafoglaló háború kezdetéig. Ennek következményeként vált lehetővé, hogy a Száva, a Duna, a Tisza és a Maros mentén kiépítsék a határőrvidékek hálózatát.

2. 2. 1683-tól 1755-ig, a határőrvidékek — Moaçanin által — első jelentősebbnek ítélt reformjáig.⁹

Az 1960 után készült monográfiák ugyan néhány ponton korrigálták Moaçanin periodizációját, szemléletük azonban a törökellenes védelmi rendszer egészének fejlődését vizsgálva semmit sem változott. Mindez azzal magyarázható, hogy elsősorban nyelvi okok miatt és levéltári kutatások hiányában semmiféle ismerettel nem rendelkeztek a magyarországi védelmi övezetekről, és ezért eltekintettek azok bemutatásától.¹⁰ Így a most ismertető periodizáció először tesz kísérletet arra, hogy

8 *Fedor Moaçanin: Periodizacija historije Vojne Krajine (XV–XIX st.). Historijski zbornik 13 (1960) 111–117.*

9 A további korszakok: II. 3. 1755–1807., II. 4. 1807–1848., végül II. 5. 1848–1881.

10 Eddig *Kurt Wessely* volt az egyetlen, aki felismerte, hogy a törökellenes védelmi rendszer megértéséhez nélkülözhetetlen a magyarországi védelmi övezetek történetének ismerete is: *Kurt Wessely: The Development of the Hungarian Military Frontier until the Middle of the Eighteenth Century.* AHY 9–10 (1973–1974) 55–110. és *Uő.: Die Regensburger „harrige” Reichshilfe 1576.*

a török elleni védelmi rendszer egésze szempontjából jelöljön ki — a horvát-szlavón végek történetének is megfelelő — korszakhatárokat.

A törökellenes védelmi rendszer történetében magunk a következő három nagyobb, illetve azokon belül több kisebb — alább részletesen ismertetendő — korszak elhatárolását véljük szükségesnek:

Az 1. periódus a kezdetektől 1526-ig, a középkori magyar királyság megszűnéséig tart. Ebben a korszakban ugyanis az Adriai-tengertől Erdély keleti határáig húzódó déli védelmi rendszer a középkori magyar királyság szervesen egységes védővonala volt.

A 2. korszak az 1526. évi mohácsi vereség és az 1699-ben megkötött karlócai béke között eltelt több mint másfélszáz esztendő t foglalta magába. Mohács a török elleni védelemben teljesen új szituációt teremtett. Ezután már nem az egységes középkori magyar királyság állta útját a hódítóknak, hanem az osztrák tartományok és a birodalom védelmezte magát — a bécsi katonai vezetés irányítása alatt — a három részre szakadt Magyarország Habsburg királyi fennhatóság alatt maradt területein. A törökellenes felszabadító háborúkat lezáró 1699. évi béke pedig lehetővé tette, hogy a 18. század elején egy minőségileg ismét teljesen új védelmi rendszert, a határőrvidékeket hívhassák életre.

A 3. korszak (1699–1881), a Magyarország déli végein kiépített határőrvidékek történetét záró esztendő megállapításában az irodalom nagyjából egységes, így ebben az időszakban a Močanin és Rothenberg által kijelölt alperiódus-beosztást érdemes követnünk.

A továbbiakban ezen új periodizációban foglaljuk össze a védelmi rendszer több száz esztendő s fejlődését egészen a határőrvidékek 18. század eleji megszervezéséig. Az említett három nagyobb korszak alperiódusainak rövid bemutatásával pedig megkíséreljük a folyton változó rendszer legfontosabb szakaszainak elemzését és fordulópontjainak a szűkre szabott keretek közötti értékelését. Áttekintésünk egyúttal bizonyítani kívánja, miért volt szükség az eddigi összefoglalásokban alkalmazott korszakhatárok jelentős módosítására.

1. A középkori magyar királyság védelmi rendszere (A kezdetektől az 1526. évi mohácsi vereségig)

1. 1. A török elleni védelmi rendszer kiépítésének kezdetei (14. század második fele–1470-es évek közepe)

A középkori magyar királyság katonai és politikai vezetése a 14. század hatvanas éveiben kellőképpen még nem ismerte fel azt a veszélyt, mely országát fenyegette az Európa földjére lépő oszmán csapatok megjelenésével. Noha az éppen csak születőben levő oszmán állam hódításai ekkor még távol estek I. Anjou Lajos király

In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Mit Beiträgen von Ekkehard Völkl und Kurt Wessely. Regensburg, 1976. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3.) 31–55. Vö. még *István Sinkovics: Obrana mađarskog pograničnog teritorija od Turaka u XVI i XVII stoljeću*. In: *Vojna Krajina i. m.* 163–174.

(1342–1382) melléktartományainak végeitől, az oszmánok feltűnően expanzív katonai és politikai aktivitása nyilvánvalóvá tette: aligha állnak meg a Balkán délkeleti területein azután, hogy az egymással marakodó délszláv uralkodók küzdelméből azok segédcsapataiként igazi nyertesként kerülnek ki. I. Lajos király ugyan 1365–1369-ben a Vidin központú bolgár bánság létrehozásával és az ottani várak magyar őrséggel való felszerelésével — ha nem is kellően előkészítve — megkísérelte, hogy előretolt bástyával állja útját a hódítóknak, a törökök 1370–1380-as évekbeli balkáni hódításai már közvetlenül Magyarország déli határait fenyegették. Az ország helyzetét nehezítette, hogy Lajos király uralkodása vége felé nem sok figyelmet fordított a legfenyegetettebb al-dunai határvárak megerősítésére, a halála utáni zűrzavaros fél évtized pedig csak tetőzte a déli határvidék védelmének problémáit.¹¹

Miután Luxemburgi Zsigmond magyar király (1387–1437), majd német–római császár a nikápolyi csataterén, országa és nyugati szomszédai pedig az állandósuló betörések¹² révén maguk tapasztalták meg a török veszély közvetlen voltát, Magyarország megvédelmezésére egyetlen lehetőség maradt. Olyan határvédelmi rendszer alapjait kellett lerakni, mely hosszú távon hatékonyan veheti fel a harcot az ország kapuin kopogtató ellenséggel. Zsigmond ezen célkitűzés jegyében rendelte el az al-dunai határvárak királyi kézbe vételét, majd azok megerősítését, illetve Szőrény és Nándorfehérvár között újabbak (például Szentlászló) építését. Emellett megkezdte az Árpád-házi uralkodók korától létező bánságok és délvidéki vármegyék mozgó haderejének, illetve a végvárakban szolgáló katonaságnak közös irányítás alá vonását. A déli végek védelme szempontjából kulcsfontosságú Temesváron tartott 1397. évi országgyűlésen hadügyi törvények sorával igyekezett keresztülvinni törekvését, hogy a magyar hadszervezetet a korábbinál sokkal alkalmasabbá tegye a török elleni védelem biztosítására.¹³

A meghirdetett reformok jegyében állították fel az úgynevezett telekkatonaságot (*militia portalis*),¹⁴ mellyel az uralkodó jelentősebb létszámú, a végeken bevethető

11 A védelmi szervezet 1526 előtti történetére alapvető: *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57.; *Uő.*: The Hungarian–Croatian Border Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. János M. Bak–Béla K. Király. Brooklyn, 1982. (War and Society in Eastern Central Europe III.) 141–158. Vö. még *Leopold Kupelwieser*: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. 2. Aufl. Wien, 1899. (Ezeket a munkákat mindhárom alperiódus bemutatásakor többször hasznosítottam, ezért az alábbiakban rájuk külön nem hivatkozom.)

12 A legkorábbi magyarországi betörésekre: *Milleker Bódog*: A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése. 1393–1439. Temesvár, 1914. Az erdélyi betörésekre: *Gustav Gündisch*: Zur Überlieferung der Türkeneinfälle in Siebenbürgen. Kolozsvár, 1947. Az osztrák területekre vezetett első portyákra: *Hans Pirchegger*: Die ersten Türkeneinfälle (1396, 1415, 1418). Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (= ZHVSt) 18(1922) 63–73. Vö. még a délszláv irodalom legújabb összefoglalásával: *Vasko Simoniti*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991. 5–23.

13 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 102–132.

14 Ez azt jelentette, hogy a jómódú nemesek előbb 20, majd 1435 után 33 jobbágyuk után tartoztak egy lovas íjász kiállításával. *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60.) 15–63.

könnyűlovas katonaságot kívánt létrehozni. A délvidéki katonaság létszámának további növelése érdekében egyre gyakrabban fogadták fel a török előrenyomulás következtében földönfutóvá vált szerb menekülteket könnyűlovasként, dunai naszádosként, illetve egyre jelentősebb számban, ugyanakkor csak időlegesen — különféle mentességek fejében — katonaparasztként (*Soldatenbauer*). Az ország jövendő viszonyai ugyanis nem tették lehetővé, hogy az uralkodó saját bandériuma mellett egy állandóan királyi zsoldban szolgáló határvédelmi katonaságot is eltartson. A védelmi haderő növelésével párhuzamosan zajlott a határvédelem szervezétének egységesebbé tétele. A Temesköz vármegyéinek haderejét — ugyan még csak ad hoc jelleggel, egy-egy jelentősebb akcióra — a temesi ispán (*comes Temesiensis*) parancsnoksága alá rendelték, aki egyúttal saját bandériuma mellett a királyi végvárak katonasága felett is kapitányi jogkört kapott. Hasonló folyamat indult meg a Temesköztől nyugatra fekvő macsói bántság területén is.¹⁵ Zsigmond személyesen irányított tárgyalások után az 1426. évi tatai szerződés értelmében az elkövetkező esztendőben Branković Györgytől megszerezte az ország védelme szempontjából kulcsfontosságú Nándorfehérvár várát. Tíz esztendővel később a várat a macsói bán-sághoz csatolta, melynek eredményeként a temesközihöz hasonló védelmi övezet alakult ki, hiszen ebben az időben a macsói bán már gyakran a szomszédos Baranya, Bodrog, Bács, Szerém és Valkó vármegyék hadereje felett is rendelkezett. A horvát–szlavón területeken a két bán ugyancsak hasonló katonai hatáskörhöz jutott, sőt a természeti adottságok által kínált kedvező határvédelmi lehetőségeket ezen a területen a Száva átkelőinek faerődítményekkel történő megerősítésével is javították. Ugyanakkor a temesközi területeken már mintegy húsz királyi kezelésben álló végvár láncolata biztosította a határvédelmet.

A védelmi rendszer nyugodtabb körülmények közötti kialakítását elősegítette, hogy az oszmán állam az úgynevezett interregnum időszaka (1402–1413) alatt korai történetének legválságosabb periódusát élte át. A középkori magyar királyság csapatai azonban nem használták ki a török visszaszorítására kínálkozó lehetőséget. Az európai politikai viszonyok alakításában is meghatározó szerepet játszó Zsigmond császár és magyar király hadügyi reformjait a délvidéken megvalósító Ozorai Pipó temesi ispán, illetve a Thallóci fivérek (Matkó és Frankó) fáradozásának, majd az 1440–1450-es években Hunyadi János hadjáratainak és szervezőtevékenységének köszönhetően a középkori magyar királyságnak mégis sikerült az ország egész déli területén egy ugyan még nem eléggé egységes, de tartós védekezésre már alkalmas rendszert kiépítenie.

15 Az al-dunai bejáratot védő szörényi bányságot pedig az 1430-as évek fordulóján Zsigmond a német lovagrendre bízta. Ezen tervébe vetett reményei azonban hamarosan kudarcot vallottak. *Erich Joachim: König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429–1432. Mitteilungen aus dem Staatsarchiv Königsberg. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 33 (1912) 87–119. és újabban *Glück Jenő: A német lovagrend a XV. századi Bántságban. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 8 (1993) 33–44.

1. 2. Egységes védelmi rendszer kialakítása: Hunyadi Mátyás reformjai (1470-es évek–1521)

Noha Zsigmond uralkodása alatt megvalósult a határvédelmi rendszer alapjainak lerakása, Nándorfehérvár 1440. évi ostroma jelzésül szolgált: az oszmán előrenyomulásban hamarosan végleg felörlődnek azok a balkáni ütközőállamok, melyek korábban évtizedeken keresztül igen hasznos szolgálatot tettek Magyarország megtartásában. Hosszú távon sem Hunyadi János úgynevezett téli hadjárata, majd 1456. évi nándorfehérvári sikere, sem I. Mátyás 1463–1464. évi boszniai akciói nem állíthatták meg azt a folyamatot, melynek eredményeként a magyar haderő a 15. század hatvanas éveire — a Jajca környéki északnyugat-boszniai végeket kivéve — véglegesen az ország határaitra szorult vissza.

Az 1460-as évek közepétől beköszöntő közel fél évszázados „békeállapot”, melyet leginkább a szemben álló felek portyázó csapatainak összeütközése jellemezett, kiváló alkalmat kínált a magyar uralkodó számára, hogy az elődei által kiépített védelmi rendszert egységesítse és megreformálja, azaz tartós védelemre rendezkedjen be. A törökkel szemben katonailag kevésbé aktív I. Mátyás (1458–1490) nyugati irányú külpolitikai orientáció-váltása ugyanezen célokat szolgálhatta.¹⁶ Feltételezhetően olyan kelet-közép-európai nagyhatalmat kívánt teremteni, mely elegendő anyagi erőforrással rendelkezik ahhoz, hogy az újjászervezett védelmi vonalat finanszírozni tudja és segítségével sikerrel vegye fel a küzdelmet a Konstantinápoly 1453. évi elfoglalásával európai nagyhatalommá előlépő oszmán birodalommal.

A védelmi rendszer átszervezése az 1470-es évek közepén valósult meg. Az újítások arra irányultak, hogy a korábbinál egységesebb, az ország központjából hatékonyabban irányítható, minél kevesebb politikai–katonai igazgatási központra (tisztségre) osztott védelmi szervezetet alakítson ki, továbbá a határok védelmére gyorsabban és egységesebben mozgósítható haderőt teremtsen. A védelmi rendszer két alapvető elemét, a végvárak hálózatát és katonai erejét, illetve a bandériumok, vármegyei és nemesi stb. csapatok, azaz a határvidékkel szomszédos területek haderejét Mátyás az ország déli végein, az Adriai-tengertől egészen a Kárpátok keleti vonulatáig három katonai tisztségviselő parancsnoksága alatt egyesítette és egységesítette. Ez volt újításának legmeghatározóbb és legjelentősebb eleme.

Reformjai első lépéseként Mátyás 1476-ban egyesítette a horvát–dalmát és szlávón bánok tisztét. Célja az volt, hogy a tengertől az Al-Dunáig a horvát–szlávón bán (*banus Croatiae et Slavoniae*) egységes irányítása alá rendelje a végvárak kapitányait, bánjait, illetve a terület vármegyéinek, báróinak és nemesének mozgatható csapatait. A két tisztség egyesítésével ugyan már az 1460-as évek közepén megpróbálkozott, de az 1471-ben bosnyák királlyá kinevezett Újlaki Miklós macsói bán önállósulási törekvései egy évtizedre megghiúsították célkitűzését.¹⁷ Szabács 1476. évi elfoglalását és Újlaki 1477. évi halálát követően azonban már semmi sem

16 Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK) 22(1975) 305–348.

17 Kubinyi András: Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4(1958) 373–384.

akadályozhatta meg, hogy a horvát–szlavón területekhez hasonlóan egységes határ-
védelmi rendszerbe szervezze az Al-Duna vidékét is. Ennek érdekében állította fel
1479-ben az alsó részek főkapitányának (*supremus capitaneus partium regni Hun-
gariae inferiorum*) tisztségét, melyet ettől kezdve — kevés kivételtől eltekintve¹⁸
— a temesi ispánok töltöttek be. Az új főkapitányok ezután jelentős létszámú ban-
dériumuk mellett a királyi végvárak és a szomszédos vármegyék hadereje felett
egyaránt rendelkeztek. Ugyanekkor temesi ispánként egyúttal a terület polgári igaz-
gatását is ellátták. Amíg a horvát–szlavón bán Dalmácia, a „régí” Horvátország és
a szlavóniai¹⁹ Zágráb, Varasd, Kőrös, Verőce, Dubica, Szana és Orbász megyék
területén mind a katonai, mind a polgári igazgatást egy személyben irányította,
addig Mátyás reformjának köszönhetően az alsó részek főkapitánya ugyanígy
vállalta magára a temesközi hat (Keve, Krassó, Temes, Torontál, Arad és Csanád),
a szomszédos ugyancsak hat (Bodrog, Bács, Csongrád, Békés, Zaránd és Bihar),
továbbá gyakran még a Dráva–Száva közötti Pozsega, Valkó és Szerém megyék,
azaz az ország alsó részeinek nevezett terület (*partes regni Hungariae inferiores*)
mindennemű katonai és polgári kormányzati teendőit.²⁰ A védelmi vonal harmadik
nagy egységét, az erdélyi területeket, hasonló katonai–polgári hatáskörrel az erdélyi
vajda (*vajvoda Transilvaniae/Transilvaniensis*) vezette.²¹

I. Mátyás reformjainak eredményeként a török elleni védelmi rendszer Luxem-
burgi Zsigmond alatt lefektetett alapjai minőségileg alakultak át és forrtak szervesen
egységes rendszerre. A 15. század végén a középkori magyar királyságot már egy-

-
- 18 Ezek közé kell sorolnunk a mohácsi csatában elesett Tomori Pál kalocsai érsek főkapitányságát
(1523–1526), aki székhelyét Péterváradon tartotta.
- 19 Itt kívánjuk felhívni a figyelmet arra, hogy Horvátország és Szlavónia mint közigazgatási és területi
fogalom egészen mást jelent a középkorban, mint később a 16–17. vagy a 18. század folyamán.
A középkori „régí” Horvátország a Szávától délnyugatra, a Kapella-hegység és az Adriai-tenger
között húzódtott, melyet északkeletről Szlavónia — a Kapella és a Dráva völgye közötti terület,
kelet felé egészen a Vrbas folyóig — határolt. Az oszmánok előrenyomulása a 16. század második
felére egészen új helyzetet teremtett. Erre az időre a „régí” Horvátország déli területei elvesztek,
lakossága északra menekült, s ezért ettől kezdve a 16–17. században Horvátország alatt a tengertől
a Száváig, majd később a 18. században egészen a Dráváig húzódtott, korábban szlavóniai, utóbb
úgynevezett felső-szlavóniai területeket értették. Szlavónia ugyanis az 1570-es évekre a Dráva–Száva–
Csázma közötti területre apadt össze, a törökök visszaszorítását követően, a 18. század második
felében azonban a tőle keletre fekvő Pozsega, Valkó és Szerém megyékre — az úgynevezett Al-
só-Szlavóniára — is kiterjedt, míg nem utóbb kizárólag ezt a területet értették alatta.
- 20 Az alsó részek főkapitányságának történetére l. legújabban: *Fenyvesi László*: A temesközi–szörény-
ségi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*.
Szerk. Petercsák Tivadar és Szabó Jolán. Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 238–246. Vö. még
Pesty Frigyes: Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. Magyar Tör-
ténelmi Tár 12(1863) kül. 185–237.
- 21 A reform egyetlen vitatható eleme, miért nem Nándorfehérvár lett az újonnan kialakított alsó részek
főkapitányságának központja. Mindez Újlaki fiának, Lőrincnek ugyan már csak névlegessé deval-
válódott macsói báni tisztségével függhet össze. Noha úgy tűnhet, 1479-ben helyesebb lett volna
az alsó-részek főkapitányát Nándorfehérvárra rendelni, az utóbb bekövetkezett események Mátyás
döntését igazolták. A Temesvár központú alsó részek főkapitánysága ugyanis túlélte Nándorfehérvár
1521. évi elesét, és — miként arról még szó lesz — változó székhellyel 1566-ig működött. Vö.
Szakály Ferenc eltérő véleményével: *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. 2. kiad. Bp. 1977. (Sors-
döntő történelmi napok 2.) 55–56.

séges irányítású, horizontálisan és vertikálisan egyaránt tagolt védelmi rendszer övezte. Mélységében a határvédelem a végvárok egymással párhuzamosan futó két vonulatából állt. Az első, a délebbi vonal Szörénytől — Orsován, Szentlászlón, Nándorfehérváron, Zimonyon, Szabácson, Szrebeniken, Jajcán és Kninen át — Szardonáig és Klisszáig, a második, az északabbi pedig Lugos és Karánsebestől, illetve Temesvártól — Péterváradon, a kisebb szerémségi várakon, majd Dubicán, Krupán és Bihácson át — egészen a dalmát-tengerparti Zengig húzódtott. Ugyanez a rendszer az erdélyi területekkel együtt hosszában három részre tagolódtott: a Bihács katonai központú horvát–szlavón országrészre, a tőle keletre Havasalföldig húzódtott, Temesvár székhelyű alsó részeknek nevezett területre és az erdélyi határvidékre. Mindhárom országrész, azaz szomszédos hátországi kerület a határvonal mentén fekvő végvárok megsegítését szolgálta, melyekben mintegy nyolcezer főnyi királyi zsoldon szolgáló délszláv és magyar végvári lovas és gyalogos, naszádos, illetve katonaparaszt állomásozott.²² Ekként veszély esetén a határvidéki főkapitányok országrészük érintetlenebb belső vármegyéinek katonai vezetőjeként jelentős létszámú főúri bandériummal, vármegyei és nemesi haderővel is rendelkeztek és egységesen irányították mind a végvárat, mind a mozgó mezei csapatokat. Konkrét feladatkörüket azonban az uralkodó határozta meg, aki — hadügyet irányító önálló szerv nem lévén — Budán székelő tanácsadó testületével, a királyi tanáccsal (*consilium regis/regni*) hozta meg az ország határvédelmét befolyásoló döntéseket.

1. 3. A középkori magyar királyság védelmi rendszerének összeomlása (1521–1526)

A Duna-vonal kulcsa, Nándorfehérvár 1521. évi elvesztése²³ előtt a határvédelem szervezete látszólag alig különbözött a Mátyás reformjai után kialakult szisztémától. Míg a védelmi rendszer egyik eleme a végvárok láncolata — ugyan leromlottabb állapotban, de — fennállott, addig másik fő eleme a határral szomszédos országrészek mozgó mezei hadserege gyakorlatilag használhatatlan volt. A Jagelló-kori Magyarország katasztrofálissá váló gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai közepette a védelmi rendszer tehát már Nándorfehérvár eleste előtt megcsontított állapotba került. A kulcsvár elvesztése azután elindította teljes összeomlásának folyamatát. Nándorfehérvárat gyorsan és egységesen mozgatható mezei haderő hiányában — ami I. Mátyás korában még létezett — nem pótolhatta más, mint egy hasonló nagyságú és jelentőségű Duna-parti erődítmény. Ehhez hasonló azonban csak több száz kilométerre északabbra állt, az ország szívében, Budán.

22 *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. HK 25(1978) 194–203.

23 A kulcsvár elvesztésének okaival és körülményeivel *Szakály Ferenc* több tanulmányában foglalkozott, melyeket nagy haszonnal forgattunk az alfejezet megírásakor. *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. In: Zay Ferenc: Az Lándorfejrvár elvesztésének oka e vót, és így esött. Sajtó alá rend. Kovács István. Az utószót írta: Szakály Ferenc. Bp. 1980. (Bibliotheca Historica) 83–163.; *Uő.*: A mohácsi csata i. m. 56–58. és *Uő.*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. HK 25(1978) 484–499.

Nándorfehérvár eleste óriási éket vágott a védelmi rendszer szervezetében. Az első végvár vonal kulcsának török kézbe kerülése magával hozta számos szomszédos végvár elvesztését: Zimony és Szabács Nándorfehérvárral egyidejűleg, Orsova, Knin, Szkardona egy esztendővel később, az Al-Duna másik bástyája, Szörény pedig 1524-ben került a hódítók birtokába. A várakkal együtt elvesztek azok a falvak is, melyeknek lakói korábban néhány havi zsoldért és különféle mentességek fejében katonaparasztként teljesítettek szolgálatot. Az új szultán, I. Szülejmán tehát — kinek birodalma apja hódításainak köszönhetően ekkor már három földrészre terjedt — néhány esztendő alatt Jajca és Klissza kivételével teljesen megsemmisítette az első végvár vonalat. Ennek várai azután ugródeszkaútl szolgáltak, hogy az 1526. évi mohácsi győzelmet követő évtizedekben — a mellékhadszíntéren fekvő néhány horvát végvárat kivéve — a második láncolat utolsó maradványait is felszámolja.

A magyar hadvezetés a délebbi végvárláncolat összeomlásával elvesztette azt a zónát, amely az ország egészének védelmére volt hivatott. A második, immáron az ország belsejében húzódó vonalat a természeti adottságok sem segítették oly mértékben, mint a szinte folyókra és hegyvonulatokra tapadó előzőt. Így az a veszély fenyegetett, hogyha az ebben tatóngó réseket nem sikerül villámgyorsan betömni és a Nándorfehérvár pótlására egyedül alkalmas Péterváradot megerősíteni, illetve megfelelő mezei haderőt kiállítani, hamarosan az ország egész belső síkvidéki területe pusztulásra ítéltetik. Báthori István és Tomori Pál részéről ugyan történtek bizonyos próbálkozások, hogy a második vonal várait alkalmasabbá tegyék a védelemre és zsoldos gyalogosokkal, valamint bandériumokkal erősítsék meg a végeket, ezek azonban az ország csúfos jövedelmi viszonyai közepette sorozatosan kudarcot vallottak. Mindennek szükségszerű következménye lett, hogy 1526-ban, amikor a maradék mezei hadsereg utolsó egységei és a második végvár vonal jelentősebb várai elvesztek, a déli védelmi rendszer teljességgel összeomlott. II. Lajos (1516–1526) halála pedig egyúttal a középkori magyar királyság bukását eredményezte.

A középkori határvédelmi rendszerben még a teljes összeomlást megelőzően történt egy lényeges, ám az 1520-as években hatásaiban még kevésbé jelentkező változás. II. Jagelló Ulászló (1490–1516) és II. Lajos király, illetve maguk a horvát főurak már a 16. század első két évtizedében több alkalommal fordultak segítségért I. Miksa császárhoz (1493–1519) az osztrák tartományokat is fenyegető veszély közös elhárítása érdekében. A horvát bán határvédelmét segítő külső katonai támogatás I. Miksa uralkodása alatt azonban tervek szintjén maradt. Az első végvárláncolat bukásának hatására ellenben Ferdinánd osztrák főherceg, felmérve a kormányzása alatt álló ausztriai tartományokat (elsősorban Krajnát, Karintiát és Stájerországot) fenyegető veszélyt, jelentős lépésre szánta el magát. Még Nándorfehérvár ostroma idején gyűlésre hívta össze rendjeit és sógora, II. Lajos kérelmére indítványozta, küldjenek több ezer német gyalogost Magyarország megsegítésére. Ezen csapatokból a rendelkezésünkre álló adatok szerint 2000 gyalogos indult útnak, és ez volt az első alkalom, amikor ténylegesen kísérlet történt a középkori magyar királyság védelmi rendszerének osztrák megsegítésére.²⁴ 1522-től azután a mohácsi

24 *Thallóczy Lajos–Hodinka Antal: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. (Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum). I. A horvát véghelyek oklevéltára. 1490–1527. Bp.*

vereségig a szomszédos tartományokból egyre gyakrabban érkeztek mezei csapatok a horvát bán által irányított területre, végvárakba azonban állandó őrségeként még nem rendelték őket.²⁵ Noha az egyre állandósuló osztrák katonai segítség látszólag erősítette a bán által kormányzott határvédelmi főkapitányságot, valójában megerősítette a védelemben rendelkezésre álló haderő egységes vezetését. Az osztrák rendek által küldött és az általuk kijelölt főkapitány (*Obrister Feldhauptmann der niederösterreichischen Lande*)²⁶ vezette csapatok ugyanis nem kerültek a horvát–szlavón bán egységes katonai irányítása alá, jöllehet ennek következményei ezekben az esztendőkből még nem, majd csak a magyar királyság 1526. évi bukása után jelentkeztek. A védelmi rendszer meghatározóbb eleme, a végvárak viszont ekkor még továbbra is egységesen a bán parancsnoksága alatt maradtak. Az állandósuló osztrák katonai segítség azonban jelezte, hogy az első végvárvonal elesését követően a török elleni védelem már nem pusztán a magyar királyság, hanem a szomszédos osztrák tartományok egyik legjelentősebb problémájává, illetve megoldandó közös ügyüké vált.

2. A török elleni védelmi rendszer a 16–17. században

A mohácsi vereség új korszakot nyitott a magyar királyság történetében. Az ország uralkodója mellett elvesztette csaknem teljes déli védelmi rendszerét, mind a végvárak láncolatát, mind a támogatásukra rendelt határos országrészeket és ezek mezei

1903. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XXXI.) 34–38.: N° XXXV. és LXII–LXXIII.: N° 1–10. Az általunk megállapított új, 1521-es periódushatár egyaránt alkalmas arra, hogy jelölje az első végvárláncolat összeomlását, ugyanakkor arra az időpontra is utal, melytől kezdve Ferdinánd osztrák főherceg anyagi és katonai erejével bekapcsolódott a középkori magyar királyság védelmi rendszerének segítségébe. G. E. Rothenberg monográfiájának 1522-es periódushatárát (G. E. Rothenberg: *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747.* i. m.) ezért érdemes a meghatározóbb 1521. esztendőre módosítani.

25 L. ezzel kapcsolatban: *Gunther E[rich] Rothenberg: The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522.* Slavonic and East European Review 38 (1960) 493–498. Vö. még *Winfried Schulze: Die österreichische Militärgrenze.* Militärgeschichtliche Mitteilungen 9(1971) 191–192. Noha G. E. Rothenberg 1960-ban megjelent tanulmányában valóban bizonyította, hogy az 1522. dec. 22-i állítólagos II. Lajos és I. Ferdinánd osztrák főherceg között kötött szerződés F. Vaníček tévedéséből (F. Vaníček: i. m. 5–6.) származik, aki az 1522–1523. évi regensburgi birodalmi gyűlésen lezajlott tárgyalásokat értelmezte félre, mindezt azonban nem G. E. Rothenberg ismerte fel először. *Thallóczy L.* ugyanis idézett okmánytárához írott bevezetőjében, mely valószínűleg magyar nyelvű volta miatt került el a külföldi kutatók figyelmét, már 1903-ban korrigálta F. Vaníček tévedését. (*Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. LVIII–LX. és LVIII.: 1. jegyz.) G. E. Rothenberg érdeme azonban, hogy a problémára ismét felhívta a figyelmet, hiszen *Thallóczy L.* eredményeit gyakran még a magyar összefoglalások is figyelmen kívül hagyták. *Szegő P.*: i. m. 13. és 32. Vö. még legújabbban *Gerhard Rill: Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526).* 1. Außenpolitik und Diplomatie. Wien–Köln–Weimar, 1993. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7.) 42–43.: 17. jegyz.

26 Az osztrák örökös tartományok — I. Ferdinánd császár 1554. évi végrendelete értelmében történő — 1564. évi felosztásáig a 'niederösterreichische Lande' terminussal jelzett területek közé számították a későbbi belső-ausztriai tartományokat (*innerösterreichische Lande*), Krajnát, Karintiát és Stájerországot is.

haderejét tekintve. Mindez szükségszerűen együtt járt a magyarországi török hódoltság kialakulásával, majd Szapolyai János (1526–1540) és Ferdinánd (1526–1564) magyar királyokká koronázása után az ország három részre szakadásával. S noha Magyarország államisága és önállósága a következő évszázadokban sem szűnt meg, területe két európai nagyhatalom, az oszmán és a Habsburg-birodalom összecsapásának színterévé vált. 1526-ban azonban a kérdés még az volt, sikerül-e az elkövetkező időben új védelmi rendszert kiépíteni vagy Magyarország egykori balkáni hűbéresei sorsára jut. Ha pedig ez sikerül, akkor az ország mely területén, milyen szervezeti keretek között és kinek az irányításával épül ki.

2. 1. a. A zűrzavaros másfél évtized: a királyi főhadparancsnokok irányításának időszaka (1526–1541)

Az 1526 után eltelt másfél évtized kísértetiesen emlékeztet a 15. század közepének eseményeire. Pusztán a keresztény fél szereplői változtak: most az osztrák tartományok kerültek olyan helyzetbe, amilyenbe annak idején a középkori magyar királyság jutott. A kérdés ugyanaz volt: sikerül-e megállítani a tartományok határai előtt, az ekkor már magyar királlyá koronázott I. Ferdinánd fennhatósága alatti külső területeken az ellenséget — vagy miként azt Nádasdy Tamás horvát–szlavón bán 1539 nyarán I. Ferdinándhoz intézett levelében megfogalmazta: „ha Szentséges Felségtek valahonnan más országaiból nem gondoskodik ezen országról, akkor bizonyosan bekövetkezik, hogy ezen ország elvesztése miatt Szentséges Felségtek más országai is elvesznek.”²⁷ A veszélyt azonban az 1520-as évek végén nem mérték fel kellőképpen Bécsben. Pontosabban, ha fel is ismerték, nem volt erejük, hogy valóban hatékonyan lépjenek fel ellene. Az új védelmi rendszer kiépítéséhez ugyanis — miként az I. Mátyás idején a déli határvidéken teljességgel végbement — hosszabb békésebb időszakra, megfelelő gazdasági–finansziális háttérre és politikai támogatásra, a török szokásait ismerő diplomáciára, a rendszer megszervezésére és irányítására alkalmas apparátusra, végül de nem utolsósorban alapos magyarországi helyismeretre volt szükség. Ezek közül azonban ebben az időszakban egyik feltétel sem volt adott.

A két uralkodó viszályának következtében Magyarországon és a horvát–szlavón területeken polgárháborús viszonyok uralkodtak. Szapolyai, hogy mentse országát, az oszmánokkal való kényszerű együttműködés mellett döntött, miközben azok újabb és újabb szerémségi és horvátországi várak elfoglalásával nyomultak előre.²⁸ Bécsből azonban ezek a délvidéki területek még távolinak tűntek, nem beszélve V. Károly császár (1519–1556) toledói palotájáról, kinek számára a magyar hadszíntér messze háttérbe szorult a török által ugyancsak fenyegetett mediterráneumi

27 „Nisi Vestra Sacratissima Maiestas alicunde ex aliis regnis suis huic regno providerit, actum erit de eo, et ex amissione huius regni amittentur alia etiam regna Vestrae Sacratissimae Maiestatis.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (= Hungarica) Fasc. 39. Konv. F. 1539. Juni–Juli fol. 36–37.

28 *Barta Gábor*: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez). *Történelmi Szemle* 37(1995) 1–34.

és itáliai tartományok mögött. Pedig az ország természetföldrajzi viszonyait jól ismerők számára aligha lehetett kétséges: ha Budára és a síkvidék váraira építve nem sikerül megállítani a törököt, akkor az hamarosan több száz kilométerrel kerül az osztrák tartományok központjához közelebb. Hiába okozott sokkhatást 1529-ben a bécsi ostrom, a Habsburg katonai vezetés képtelen volt a török elleni védelem feladatainak hatékony ellátására.²⁹ S noha a magyarországi viszonyokban kevésbé járatos osztrák hadvezérek között is voltak, akik felismerték a késlekedésből származó súlyos következményeket,³⁰ Ferdinánd politikai–gazdasági és ezzel szorosan összefüggő katonai lehetőségeiből ekkor pusztán két dologra futotta. Egyrészt Magyarország területére indított hadseregeivel fokozatosan megtörte Szapolyai János hatalmát, másrészt az adott pillanatban legfenyegetettebb krajnai, karintiai és stájer tartományok segítségével megkezdte a korábbi időben a bán által koordinált horvát határvédelem saját irányítása alatt történő átszervezését.³¹

A két folyamat hasonló keretek és problémák között ment végbe. Ferdinánd annak érdekében, hogy hatalmát Magyarországon és a horvát–szlavón területeken megerősítse, mindkét országrészébe igen jelentős számú idegen, elsősorban német csapatot vezényelt. Ezeket egészítették ki a Habsburg-párti magyar és horvát nemesek uralkodói zsoldon tartott katonái, valamint az ország törvényei értelmében kiállított vármegyei és felkelő egységek. Az idegen és magyar hadak együttműködése korántsem volt felhőtlen. Az irányítás kérdése attól a pillanattól kezdve, ahogy az első *Landsknecht* Magyarország földjére lépett, súlyos konfliktusokat okozott. Az osztrák rendek költségén Magyarországon vagy a horvát területeken szolgáló csapatok főkapitánya, a királyi főhadparancsnok³² (*Obrister Feldhauptmann der niederösterreichischen Lande in Ungarn/in Kroatien*) ugyanis igyekezett parancsnoki jogkörét kiterjeszteni a magyar és horvát kontingensekre egyaránt. Ez utóbbiak felett

29 *Christine Turetschek*: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. (Dissertationen der Universität Wien 10.)

30 Ulrich Leysser mezei főhadiszertárnok (*Obrist-Feldzeugmeister*) például 1528. márc. 28-án, miután a Hans Katzianer vezette királyi csapatok elfoglalták a Szapolyai család fészket, Szepesvár várát, azt javasolta uralkodójának, hogy az itt és másutt levő tüzérségi felszerelést szállítsák a török elleni déli végvárakba, a tönkrement lövegeket pedig öntsék újra ugyanilyen célból: „Euer Kunigliche Majestät etc. hetten solh Geschucz, klain vnd groß behaltenn, vnd die ortflegkhen gegen dem Turgkhenn damit versechenn [...] hetten Euer Kunigliche Majestät etc. new geschucz giessen vnd die Turgkhisch Gräniczen damit versechen lassenn.” ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldakten (= AFA) 1528/3/16 c. Nem véletlen, hogy éppen Leysser tette ezeket a javaslatokat. Ő ugyanis már 1522-től részt vett a Horvátországba vezényelt segélyhadak szervezésében, így azok közé tartozott, akik helyesen mérték fel a török veszély tényleges voltát. (L. erre pl. *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. 145–147.: N^o XCI. és 148–149.: N^o XCIII.)

31 Noha 1528 nyarán Ferdinánd krajnai hadszertárnoka (*Zeugwart in Krain*), Martin Fleugaus a temesközi végvárakat (Szeged, Temesvár, Csanád és Lippa) végigmustrálta azon célból, miként lehetne azokat a török elleni védelem céljára megerősíteni, Szapolyai hatalma alá kerülésüket azonban már nem tudták megakadályozni. ÖStA KA AFA 1528/7/6. Vö. még ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 175–176.

32 A királyi főhadparancsnok tisztség-elnevezés használatának bevezetésére l. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Eger, 1996. (Sajtó alatt a *Studia Agriensia* sorozat következő tanulmánykötetében.)

azonban a parancsnokság az 1485. évi úgynevezett nádori cikkelyek értelmében az idegenben tartózkodó uralkodó helyettesét, a nádort (*palatinus regni Hungariae*) illette.³³ A helyzetet bonyolította, hogy 1530-tól a tisztséget nem töltötték be, a pótlására létrehozott helytartóság (*locumtenentia*) vezetője, a helytartó (*locumtenens*) ellenben mindent megtett, hogy megőrizze ellenőrzését a magyar csapatok felett.³⁴ Hasonló konfliktus alakult ki a déli végeken a bán és a királyi főhadparancsnok között. A hatásköri küzdelemnek óriási tétje volt, s bátran feltételezhetjük, hogy ezt a felek tökéletesen felismerték. Arról volt szó, hogy a győztes veheti kézbe a magyar-, illetve a horvátországi hadügy és ezzel együtt a határvédelem irányítását. Ennek pedig az új védelmi rendszer vezetése szempontjából alapvető jelentősége volt. A Habsburg katonai kormányzat tehát ebben a másfél évtizedben arra tett kísérletet, ami annak idején Luxemburgi Zsigmond és utódai középkori Magyarországának nem sikerült. A mohácsi csatát, majd még inkább Buda elestét követően kialakult új szituáció egyértelművé tette, hogy a Habsburgok osztrák tartományaikat és a birodalmat csak egyetlen módon védelmezhetik meg: ha Bécsből irányítva a három részre szakadt Magyarország területén, azaz tartományaik határán kívül tartóztatják fel az ellenséget. Ezen koncepció jegyében próbálta meg I. Ferdinánd a Magyarországra vezetett hadjáratokkal hatalmát a tartományain kívül eső területeken biztosítani és a hadügy, illetve határvédelem irányításának átvételével az oszmánok megállítására lehetőséget teremteni. Erre országai, Európa és — nem utolsósorban — Magyarország szerencséjére még V. Károly császár vonakodó támogatása ellenére is futotta az osztrák tartományok gazdasági–katonai erejéből. Az államiságát és — megfogyatkozottan — területét is megőrző Magyarország számára ugyanakkor úgy tűnt, hogy a segítségért óriási árat kell fizetni. Az országot és annak védelmét korábban irányító katonai–politikai tisztségviselőknek, illetve a rendeknek le kell mondani a hadügy irányításáról. A létrejött zsákutcából pedig aligha nyílt számukra megnyugtató kiút.

A királyi főhadparancsnokok által Magyarország területére vezetett idegen csapatok a Szapolyai Jánossal kötött 1540. évi váradi békéig — ha nem is teljesen megnyugtatóan — biztosították azt a területet, mely utóbb az új védelmi rendszer kiépítésének alapjául szolgált. Jóllehet Felső-Magyarország kulcsa, Kassa 1536-tól 1552-ig Szapolyai, majd a fia, János Zsigmond kezén maradt, Sáros várának jelentős királyi őrséggel való felszerelésével ezen az országrészen is megfelelő ellenpólust hoztak létre. Hasonlóképpen oldották meg a közvetlenül Bécsset védelmező várak (Komárom, Esztergom, Tata és Győr) királyi fizetésen szolgáló katonasággal és idegen őrséggel való ellátását. Ezek a katonai döntések azonban mellőztek mindenféle koncepciót, mely egy egységes védelmi rendszer kiépítésére irányult volna. Gyakorlatilag vészhelyzetben hozott kényszerintézkedések voltak.

33 Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici). 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 398–399.: 4. cikkely.

34 *R. Kiss István*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. és *Ember Győző*: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 142–156.

A magyarországi és délvidéki hadügyet az 1526 és 1541 közötti időszakban I. Ferdinánd részéről csaknem teljességgel az említett királyi főhadparancsnokok irányították. A mohácsi vereséget követően az egyetlen ütőképes haderőt az idegen csapatok és az ugyancsak idegen segélyeken felfogadott, de magyar és délszláv kapitányok (Török Bálint, Pekry Lajos és Bakics Pál) által vezetett lovas egységek alkották. Miután ezek zsoldját az uralkodó külföldi tartományaiból biztosította, nem lehetett kétségbe vonni felettük való parancsnokságát. Így a helytartóknak ebben a zavaros időszakban csak a magyarországi viszonyokban járatlan főhadparancsnokokkal való konzultáció és együttműködés, illetve hatásköri civakodás jutott „feladatul”. A főhadparancsnok igazi katonai segítői a melléje rendelt *Feldmarschall* és a mellette vagy Bécsben tartózkodó haditanácsosok (*verordnete Kriegräte*) — köztük egy hadititkár (*Kriegssekretär*) — voltak.³⁵ A magyarországi hadügy irányítására tehát ebben az időszakban létrejött egy személyzetében ugyan még gyakorta változó, de az állandóság bizonyos alapvonásait már magán hordozó kezdetleges katonai igazgatási szervezet, melynek utóbb az *Udvari Haditanács* előzményeként óriási jelentősége lett.

A 11. század végétől a magyar királysággal unióban levő, ugyanakkor nagyfokú tartományi autonómiával rendelkező Horvátország területein a magyarországihoz hasonlóan, de még gyorsabban zajlottak a hadügy és a határvédelem irányításában bekövetkező változások. Szapolyainak ezen az országrészen a főkapitánya és bánja,³⁶ Frangepán Kristóf 1527 szeptemberében bekövetkezett halála után kevésbé volt ereje hívei támogatására. A Ferdinánd-párti Batthyány Ferenc horvát–szlavón bán 1528. évi távozása után a tisztség üresedése kiváló alkalmat kínált a bán korábbi hatáskörének csorbítására, a pozsonyi helytartóknak pedig ezen a távoli területen szinte semmi beleszólásuk nem volt az események alakulásába. Mindemellett az oszmánok számára — miként az elkövetkező másfél évszázadban — ez a terület pusztán mellékhadszíntér volt a szűk értelemben vett magyarországi főfront mellett. Ennek ellenére ebben az időszakban az osztrák tartományokat ezen a területen érintette legaktívabban a török fenyegetése, ezért Krajna, Karintia és Stájerország rendjei hamarosan keresztülvitték, hogy főhercegük irányítása alá vegyék és saját védelmükre átszervezzék a középkori magyar királyság ezen határvédelmi rendszerét.³⁷

A török elleni új védelmi rendszer első egységének kialakítását a Habsburg katonai vezetés tehát a horvát határvidéken kezdte meg. Ennek előzményeként már említettük, hogy 1521 után rendszeresen vonultak osztrák rendek által fizetett mezei

35 A haditanácsosokra I. a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica elnevezésű iratanyagát az 1526 és 1550 közötti esztendőkből. ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 2.–Fasc. 70. passim. Vö. még a neves Sigmund von Herberstein haditanácsossá való felkérésével (1543. jún. 27., Prága): Johannes Tich- tel's Tagebuch, Sigmunds von Herberstein Selbstbiographie, Johannes Cuspinian's Tagebuch, Georg Kirchmair's Denkwürdigkeiten. Hrsg. von Th. G. von Karajan. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe 1855. Graz, 1969. (Fontes Rerum Austriacarum, Scriptorum I.) 361–363.

36 „Cristoforus de Frangepanibus [...] regnorum Dalmaciae, Croaciae et Sclavoniae banus ac capitaneus regius generalis” (1527. aug. 27., Veliče) ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 7. Konv. 3. 1527. fol. 38. Vö. *Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 25–26. és 119.

37 A stájer rendek segítségére: *Günther Burkert: Ferdinand I. und die steirischen Stände. Dargestellt anhand der steirischen Landtage 1526–1541*. (Inaugural-Diss.) Graz, 1976. 57–173.

csapatok Horvátországba, mindez azonban akkor még nem járt — a középkori magyar királyságon belül nem is járhatott — a védelmi szervezet átalakításával. I. Ferdinánd magyar–horvát uralkodóként viszont már megtette, hogy osztrák rendjei által tartott katonasággal szerelje fel 1527-ben Zengg, Klissza, majd 1528-ban, Batthyány Ferenc bán távozása után Bihács várát.³⁸ A legfontosabb végvárak átvétele mellett a török portyák feltartóztatására újabb és újabb idegen mezei csapatok érkeztek a Száva vidékére, akiknek főhadparancsnokai (Jurisics Miklós, Hans Katzianer) egyúttal fokozatosan megkezdték a királyi igazgatásba vett végvárak egységes rendszerbe szervezését. Ennek első fontos állomásaként 1538-ban többszöri próbálkozást követően felállították a forrásokban — később — régi horvát végvidékként (*alte krabatische/kroatische Grenze*) emlegetett főkapitányságot. Április utolsó napjaiban, miután a Bihács védelmét ekkor ismét ellátó bán, Keglevics Péter lemondott a rábízott várak irányításáról, I. Ferdinánd Erasm von Thurnt nevezte ki Zengg, Bihács, Ripács és Otocsác, továbbá a hozzájuk tartozó kisebb várak, azaz a régi horvát végvidék főkapitányává.³⁹ Thurn kinevezésével ténylegesen megkezdődött a horvátországi határvédelmi rendszer nyugati, az Unától az Adriai-tengerig terjedő részének kiépítése, melyet 1540 után a horvát–szlavón területekre újonnan kinevezett főhadparancsnokok (*Obrister Feldhauptmann windischer und krabatischer/kroatischer Lande*) — elsőként Hans Ungnad — folytattak.⁴⁰ Őket a magyarországi főhadparancsnokoknál megismert gyakorlattal megegyezően, ugyancsak a szomszédos tartományok által delegált haditanácsosok segítették.⁴¹ Mindezzel egyidejűleg a horvát–szlavón területeken megkezdődött az uszkókok és vlahok letelepedése és kiváltságolása, akiknek egyes csoportjai később a végvárak, majd a 18. századtól utóbb a határőrvidékek védelmében vállaltak fontos szerepet.⁴²

A mohácsi csatától a Buda elestéig terjedő időszakban pusztán a Zengg és Bihács közötti horvátországi határvidéken kezdődött meg egy új, immáron a Habsburg katonai vezetés által irányított védelmi szervezet kialakítása. I. Ferdinánd csak az osztrák tartományokat az adott időpontban leginkább fenyegető területen tette meg a szükséges intézkedéseket, s ha bizonyára fel is ismerte a Bécset fenyegető török

38 *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. 671.: N^o DXXIV., 672–674.: N^o DXXVI. és 677–686.: N^o DXXXII–DXXXV., ill. LVII.

39 „pro conservandis partium istarum ad confinia Turcharum iacentium locis [...] in capitaneum assumpsimus et constituimus illique castrorum et oppidorum nostrorum Bihigij et Repatz, civitatisque nostrae Segniensis et Ottoschutz cum omnibus eorundem attinentiis curam administrationemque demandavimus”, ill. „in supremum capitaneum universorum regni nostri Croatiae locorum finimorum simul et gentium ibidem nostrorum, nec non civitatis nostrae Segniensis et Attatschvz ac praeterea et oppidorum nostrorum Bihigij et Repath assumpsimus et constituimus.” ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 35. Konv. A. 1538. Apr. fol. 94–95. Vö. még Uo. fol. 86–87., fol. 89., fol. 93. és fol. 96–99.

40 Magyar Országos Levéltár, Budapest. (= MOL) E 144, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma (= MKA) Történelmi emlékek, Belügy I. doboz. fol. 63–64. 1540. jan. 12., Hely nélkül. I. Ferdinánd Bestallungja Hans Ungnad „Oberister Veldhawbtman vnserer Funff Niderosterreichischen, Windischen vnd Crabatischen Lannde” részére. Vö. *Bernd Zimmermann*: Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonnegg (1493–1564). Ein Beitrag zu seiner Biographie. In: *Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Gerhard Pferschy. Graz, 1981. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12.) 210.

41 *W. Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung i. m. 60–61.

42 Az erre vonatkozó igen jelentős irodalomból l. újabban: *K. Kaser*: i. m. 48–80.

veszély tényleges voltát, ennek elhárítása érdekében Magyarországon egységes védelmi rendszer kialakítására még nem volt képes. Ugyanakkor az osztrák katonai vezetés számára egyértelművé vált, hogy az új szituációban uralkodójuk csakis akkor védelmezheti meg valóban hatékonyan tartományait és a birodalmat, ha Bécsből irányítva azok határain kívül tartóztatja fel az ellenséget. A Magyarországra és a horvát-szlavón területekre szinte évente vezényelt hadjáratok ezt szolgálták, noha ezáltal Ferdinánd — látszólag legalábbis — pusztán reflexszerűen vágott vissza Szapolyai Jánosnak. Közben azonban főhadparancsnokaira bízta a feladatot, hogy megkezdjék a magyarországi hadügy és határvédelem irányításának ellenőrzését. Noha nem törekedett — amire aligha lett volna képes — arra, hogy Magyarország Bécsből távolabbi területein új védelmi rendszert szervezzen, azaz aktívan ezen az országrészen nem lépett fel a török ellen, magyarországi akcióival mégis biztosította azokat a területeket, melyek később az új védelmi rendszer kiépítésének alapjául szolgáltak. Mindebben az oszmán hadvezetés is „segítségére” volt, hiszen I. Szulejmán végzetes hibákat követett el akkor, amikor 1529-ben és 1532-ben az Al-Duna és a Dráva vonalára vonult vissza és nem tartotta meg azokat a várakat, melyek utóbb az új határvédelem bástyaiként álltak vele szembe és csak súlyos véráldozatok után kerültek ismét kezébe.

2. 1. b. Az első próbálkozások egy új védelmi rendszer szervezésére (1541–1556)

Buda 1541. évi eleste, majd Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata, Nógrád, Hatvan és mindenekelőtt a Duna-parti Esztergom, a délvidéken pedig Valpó és Atyina várainak az 1543–1544. évi hadjáratok idején török kézbe kerülése azon kevesek álláspontját igazolta, akik már az 1530-as években ezen várak megerősítését és Magyarország egész területére kiterjedő új védelmi rendszer szervezését sürgették. Az oszmánok ismételt előrenyomulása teljesen új helyzetet teremtett. Míg ez ideig — a legérintettebb horvát területek kivételével — halogatni lehetett az új rendszer megszervezését, most már Stájerország, Alsó-Ausztria és Bécs fenyegetettsége miatt nem volt lehetőség a késlekedésre. A szlavón területeken és Magyarországon, mindenekelőtt Bécs előterében, azonnali intézkedésekre volt szükség, hiszen már az a veszély állt fenn, hogy az oszmánok az osztrák tartományok határáig nyomulnak előre. Ahhoz hasonló határvédelmi övezeteket kellett tehát kialakítani, melyek annak idején a középkori magyar királyság déli végeit védelmezték, illetve melynek alapjai erre az időre a régi horvát végvidéken már formálódni kezdtek. Mindez — nemcsak finansziális és katonai okokból — korántsem volt könnyű feladat. Míg a horvát területeken a krajnai, karintiai és stájer rendek katonai vezetői már rendelkeztek bizonyos helyismerettel és a határvédelem kiépítésének alapjaiban való gyakorlattal, a veszélybe került Alsó-Ausztria irányítói aligha kezdhettek hozzá mindehhez másként, mint az általuk delegált magyarországi főhadparancsnok és a magyar rendek segítségével. Ugyanakkor ez fordítva is igaz volt. A félhold alakúra fogyatkozott Magyarország rendjei nem véletlenül hangsúlyozták annyiszor az elkövetkező esztendőknben, hogy a végvárak fenntartására „szükség van a Szent Császári és

Királyi Felségek, meg a birodalmi fejedelmek pénzbeli és katonai segélyére [...], mert mindezekre a magyar hadiadó egymagában semmi szín alatt sem lesz elégséges.⁴³ A Magyarország hadügyének irányításáért harcban álló feleknek megmaradásuk érdekében össze kellett fogniuk. Szerencsére mindkét oldalon akadtak olyan politikusok és katonai vezetők, akik belátták az együttműködés elmaradásának igazi következményeit.

Noha a magyar rendek a határvédelem megszervezésére már az 1542. évi beszercebányai diétán két országos főkapitányt (*supremus capitaneus regni Hungariae, Obrister Landeshauptmann in Ungarn*) választottak,⁴⁴ ezek anyagi erőforrások hiányában nem tudták ellátni a nekik szánt feladatokat. Az oszmán hadjáratok következtében az új végvárvonalba szervezhető várak egykori tartományai elpusztultak, így azok fenntartását és őrségük fizetését megfogyatkozott jövedelmeikből nem lehetett biztosítani. A magyar rendek ezt felismerve 1546-ban arra kérték I. Ferdinándot, hogy idegen tartományai segítségével gondoskodjék a Dunántúlon Dombó, Kaposújvár, Somogyvár, Lak, Szigetvár, valamint Tihany, Csesznek és Szentmárton, a Dunától északkeletre fekvő területeken pedig Ság, Pásztó, Drégely, Szécsény, Buják és Léva várairól, mivel azokat a török terjeszkedés minden bevételi forrásuktól megfosztotta.⁴⁵ Erre az időre az oszmánok katonai baklövésük ellenére is gyorsan nyomultak előre, hiszen a Szerémség várainak elfoglalását követően a Balatonig, valamint a Dunántúli- és Északi-középhegységig nem volt egyetlen komolyabb természeti akadály (hegyvidék, jelentősebb folyó vagy mocsaras terület), mely feltartóztathatta volna őket. A királyi főhadparancsnokok által vezetett mezei hadak pedig nem voltak képesek a természeti adottságokból eredő hátrányok ellensúlyozására, így a rendek által számba vett várak pusztán igen szűkre fogyott hátországra támaszkodhattak. Míg 1521 előtt a két déli végvárvonal védelmére az egész ország katonai és anyagi erejét lehetett mozgósítani, az 1540-es évek második felére ugyanez a feladat már igen jelentős részben az osztrák örökös tartományokra és a német birodalomra várt. A magyar rendek hiába próbálkoztak 1546-ban, majd később, hogy a megfogyatkozott ország területének hadiadójából finanszírozzák a végvárakat, vállalkozásuk minden alkalommal teljes kudarcba fulladt.⁴⁶

43 „subsidiium vel pecuniarum, vel gentium Sacrae Caesariae et Regiae Majestatum ac imperii principum omnino est necessarium [...], nam Hungaricum per se subsidiium ad ista omnia haudquaquam satis futurum esse, iam majestas sua intelligit.” 1547: 16. tc. Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici). 1526–1608. évi törvényczikkek. Magyarászó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1899. (= CJH) 198–199.

44 *Föglein Antal*: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok (= Sz) 57–58(1923–1924) 474.: 1. jegyz. Vö. még „Deinde, cum dominus Andreas Bathory cum suis fratribus ad obedientiam Regie Majestatis et fidelitatem accessit, onusque capitaneatus huius regni, tum pro defensione confinium et administratione subsidiarium, tum pro domandis rebellibus, de voluntate dominorum utriusque ordinis et aliorum statuum, una cum domino Petro Pereny in se assumpsit [...]” Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Szerk. Fraknói Vilmos. II. (1537–1545.) Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae II.) 375.: N° XIII.

45 „quae [ti. castra] omnibus fere proventibus ac redditibus per Turcas spoliata sunt.” 1546: 44. tc. CJH 180–181.

46 MOL E 554 MKA Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 851.

A bécsi katonai vezetés mindezek után arra a kényszerű felismerésre jutott, hogy a Magyarországra és a horvát–szlávón területekre alkalmoszerűen küldött mezei csapatok nem elégségesek tartományaik megvédelmezésére. Alsó-Ausztriára és Stájerországra ugyanaz a feladat várt, mely már egy évtizede nehezedett a régi horvát végeket finanszírozó Krajnára és Karintiára. A gyakran már évente megszavazott, de még mindig a török fenyegetés éppen adott nagyságától függő alkalmi segítségüket a védelemben való állandó részvétellel kellett felcserélniük. Míg Alsó-Ausztriának megmaradása érdekében a Bécset és környékét védelmező, a Balatontól északra fekvő magyar országrész határvárainak, addig Stájerországnak mindenkéltől a Dráva és a Száva Pozsegától nyugatra fekvő részei közé zsugorodott Szlávónia végvárainak őrséggel való ellátását kellett magára vállalnia. Mindemellett az 1550-es évektől a krajnai és karintiai rendekre is újabb feladatok vártak, hiszen a Bihácstól Sziszekig terjedő és az Una folyótól északra fekvő terület várainak birtokosai egyre gyakrabban fordultak uralkodójukhoz segélykérelmeikkel. A Mohács előtti katonai hatáskörétől fokozatosan megfosztott horvát–szlávón bán az uralkodó által fizetett néhány száz fős lovas és gyalogos haderejével ugyanis nem volt képes ezen terület hatékony védelmére, azaz külföldi segélyek nélkül ugyanolyan tehetetlen maradt, mint a magyar rendek által választott két országos főkapitány.

A új védelmi rendszer alapjainak lerakásában az 1540-es évek második felében Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok és Várday Pál esztergomi érsek–helytartó játszottak meghatározó szerepet. Az egész törökellenes hadszíntérre 1546-ban kinevezett Salm főhadparancsnok (*Obrister Feldhauptmann der Krone Ungarn, der Windischen, Kroatischen und Niederösterreichischen Lande*)⁴⁷ elődeinél hatékonyabban működött együtt a helytartóval és a dunántúli (*supremus capitaneus partium Transdanubianarum*), illetve a Dunától északra és keletre fekvő területekre kinevezett, úgynevezett „dunáninenni” országos főkapitánnyal (*supremus capitaneus partium Cisdanubianarum*). Munkájuk eredményeként indult meg az 1550-es évek fordulóján az a folyamat, mely két évtized múltán az Adriai-tengertől az erdélyi határig húzódó egységes védelmi rendszer kiépítéséhez vezetett. Továbbá ebben az időben születtek meg azok a módszerek, melyek majd tökéletesített formában mindig alkalmazhatók voltak, ha az oszmánok előretörése miatt ismét új védelmi övezetek megszervezésére volt szükség. S noha még ebben a periódusban is távol állt a bécsi katonai vezetés attól, hogy egységes koncepció alapján szervezze a török elleni védelmet, a sok-sok kényszerintézkedés 1556-ra végül mégis meghozta — ha korántsem zökkenőmentesen működő — eredményét.

A védelmi övezetek kialakítását az ország egész területén nehezítette, hogy az új várrendszerbe bekapcsolható erődítmények jelentős része ekkor még magánkézben volt. Salm és Várday, majd utódaik egyik kiemelten fontos feladata lett, hogy a szóba jöhető várakat vagy vegyék teljességgel királyi kezelésbe (Szigetvár, Eger, Gyula), vagy pedig biztosítsák, hogy a magánföldesúri várba királyi őrség kerüljön (Pápa, Csesznek, Devecser). Olykor új — elsősorban palánkból készült — erődítményeket (Oláhújvár) is emeltek; jóllehet ennek gyakorlata ebben az időben még

47 ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 54. 1546–1547. fol. 14–29. Korabeli másolat. (1546. márc. 21., Bécs.)

nem igazán jellemző. Sokkal fontosabb volt ellenben, hogy a királyi végvárok körzetében minél több kisebb őrhelyet megerősítettek, és a nagyobb vár őrségéből felszereltek; a rendszerbe nem illő várakat, kastélyokat és kolostorokat pedig elpusztították. Mindezek megvalósítása azonban mindig csak a legvégső pillanatban történt meg, így az új rendszer kiépítése csak meglehetősen akadozva haladt előre. Pedig a magukra hagyott és fel nem robbantott várak azután az oszmánok által kiépített várrendszer fontos elemeivé váltak.

A várak uralkodói igazgatás alá vételét és őrséggel való felszerelését megerősítésük követte. Az építési munkálatok azonban ebben az időszakban még nem átfogó irányítás alatt és modern erődépítészeti eljárások szerint, hanem — néhány kivételtől eltekintve — még hevenyészett formában, többnyire földből és gerendákból készült palánkok segítségével folytak.⁴⁸ Néhány kiemelt végvár (Esztergom, Komárom, Győr, Szolnok, Eger, Kassa) építését és komolyabb erődítéseinek megkezdését ugyanakkor már a bécsi katonai vezetés által Itáliából szerződötetett hadiépítészek irányították.⁴⁹ Akadózott viszont a hadianyag- és élelmiszer-ellátás, az idegen és hazai katonaság együttes alkalmazása pedig a bécsi katonai vezetés számára addig ismeretlen problémákat teremtett. S noha a hátszági tartományok védelme érdekében megkezdtek egy ágyúövésekkel és tüzekkel jelző rendszer (*Kreidschuß- und Kreidfeuersystem*) kiépítését is, az egész védelmi rendszer mégsem működött a kívánt hatékonysággal. Ahhoz, hogy a kialakulóban levő és területenként jelentősen eltérő határvédelem egységes egészszé forrjon, olyan központi irányító szervre volt szükség, mely az egyes védelmi körzeteket azonos koncepció szerint irányíthatta. Ennek 1556. évi felállítása előtt azonban — ha nem is egységesen szervezett keretek között — megkezdődött az új védelmi rendszer alapegységeinek kialakulása. Ezekről a védelmi övezetekről és a bennük szolgáló lovas és gyalogos katonaságról, valamint havi és éves zsoldszükségletükről az alábbi táblázat tájékoztat.⁵⁰

A törökellenes végvárrendszer szervezete és katonaságának létszám- és zsoldadatai 1556-ban

	végvárok száma	gyalogosok száma	lovasok száma	havi zsold összege	éves zsold összege
régi horvát végek	2 fővár+ kisebbek	565	241	6 433 r. f. 50 k.	77 206 r. f.
vend végek	15+ mezsei haderő	944 ⁵¹	900	9 263 r. f. 21 k.	111 160 r. f. 12 k.
báni haderő	?	200	300	2 338 r. f.	28 056 r. f.

48 *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1(1931) 98–132.

49 *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK 21(1974) 33–36. és 67–68.

50 1556: ÖStA HHSa Hungarica Fasc. 76. Konv. A. 1556. Jan.–Juli fol. 16–37. Teljesen használhatatlan kiadása: *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 268–272.

51 A főhadparancsnok kéttucatnyi segédszemélyzetét — beleértve a várakban szolgáló tüzéreket is — a gyalogosok közé számoltam.

	végvárok száma	gyalogosok száma	lovakok száma	havi zsold összege	éves zsold összege
Szigetvár környéki végvárok	Sziget+ kisebbek	1080	826	8 144 r. f. 11 k. 1. d.	97 730 r. f. 15 k.
Győr környéki végvárok	8	1874	987	11 933 r. f. 36 k.	143 203 r. f. 12 k.
Komárom	1	928 ⁵²	150	5 788 r. f.	69 456 r. f.
bányavárosi végek	7	762	826	6 711 r. f. 35 k.	80 539 r. f.
felső-mo-i végvárok	min. 4+ mezei haderő	1375 ⁵³	859 ⁵⁴	10 250 r. f.	123 000 r. f.
alsó részek főkapitánysága	min. 2+ mezei haderő	250	915	4 927 r. f. 5 k.	59 125 r. f.
erdélyi császári haderő	–	1000	2000	13 000 r. f.	156 000 r. f.
összesen	kb. 50	8978	8004	78 789 r. f. 38 k. 1. d.	945 475 r. f. 39 k.

A régi horvát végek 1538-ban kialakult szervezetében 1556-ig igazán lényeges változás nem történt. A végvidék várai két kapitányságra, a Zengghez (Otocsác, Brinje, Brlog) és a Bihácshoz (Ripács, Sokol, Izacsics és Toplički turanj) tartozó kisebb erődítmények várkörzetére oszlottak.⁵⁵ Ezek őrsége mellett a végvidék katonaságához számolták a két fővár környékén található őrházakban (németül *Skart*, *Skarthaus*; latinul *excubia*; magyarul *goré*; törökül *çardak*)⁵⁶ és erdőkben az uralkodó zsoldján szolgáló katonákat (*Skartleut*) is, akiknek feladata — amint azt egy korabeli forrás előírta — a török végvárok közötti éjjel-nappali vigyázás és ellenséges betörés esetén a jeladás volt.⁵⁷ Ugyanide tartoztak az Adriai-tengeren szolgáló hajósok is, akik a Zenggtől délre fekvő partvidék ellenőrzésében játszottak fontos szerepet. A végvidék védelmében a szlavón területen állomásozó főhadparancsnok csapatai mellett Keglevics Péter és Nádasdy Tamás bánok, majd 1542 után Zrínyi

52 A 928 gyalogos 528 magyar naszádosra és 400 német gyalogosra oszlott.

53 A Pozsonytól keletre egészen Gyuláig fekvő várak ellátására alkalmazott mustramestert (*Mustermeister*), mustráfnokot (*Musterschreiber*), hadi fizetőmestert (*Kriegszahlmeister*) és hadi fizetőmesteri ellenőrt (*Kriegszahlmeister-Kontrollleur*), valamint a sárosi zsoldösszegeből kikövetkeztetett 125 gyalogost is ebbe az összegbe számítottam.

54 A Magyarországon alkalmazott 59 postalóval (*Postpferd*) együtt.

55 *Radoslav Lopašić*: Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrantia). Knjiga III. Od godine 1693 do 1780 i u dodatku od g. 1531 do 1730. Zagreb, 1889. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XX.) 390–391.: N° III.

56 Egy tipikus példájának képét I. *Vojna Krajina* i. m. 33.

57 „tag und nacht zwischen den türkischen Schlössern auf der Wacht liegen müssen”. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 70.: 2. jegyz. A horvát végvidéken később is alkalmaztak Skartleutokat. 1573-ban pl. „am Wasserflus Vnna” 8 őrkatonára szolgált. ÖStA KA AFA 1573/11/1.

Miklós egyedüli bán néhány száz lovasa és gyalogosa vett részt, különösen a Bihácstól Sziszek felé húzódó Una és Kulpa menti területeken.

Miután az oszmánok az 1540-es években a Dráva–Száva közötti szlavóniai területeken fokozatosan törtek előre, Stájerország megoltalmazása érdekében megkezdték és viszonylag rövid idő alatt befejezték az úgynevezett vend, azaz szlavón végvidék (*windische Grenze*) alapjainak lerakását. Stájer rendek zsoldján szolgáló katonaságot rendeltek a Varasdtól délre-délkeletre fekvő folyó völgyek (Lónya, Csázma, Dráva) határváraiba, melyeket jelentősebb török betörés esetén a főhadparancsnok mezei csapatai, sőt alkalomadtán még a bán hadinépe is támogatott. A mintegy 1800 főnyi királyi katonaság mellett ebben az időben — miként a horvát végeken is — még számos főúr is tartott csapatokat, melyek ugyancsak részt vettek az egyre fenyegetettebb ország rész védelmében, noha ezek nem tartoztak a főhadparancsnok irányítása alá. Az 1546-ban kinevezett Niklas Graf zu Salm a Szlavóniánál még inkább veszélyeztetett Magyarországon tevékenykedett, ezért miután több ízben ideiglenesen megbízott helyettesei (*Verwalter der obristen Feldhauptmannschaft*) látták el feladatkörét, 1550. évi halálát követően a magyarországi és a horvát-szlavón területek főhadparancsnoki tisztét két részre választották. Míg a magyar végteken feladatait az 1552-ben magyarországi hadimarsallá kinevezett Sforza Pallavicinira (*Obrister Feldmarschall in Ungarn, supremus bellicus mareschallus in Hungaria*) bízták,⁵⁸ a horvát-szlavón határvidéken ugyanezeket 1553-ban Hans Ungnad főhadparancsnok (*Obrister Feldhauptmann an den windischen und kroatischen Grenzen*) vette át.⁵⁹ Az utóbbit a két védelmi övezet irányításában és az ott szolgáló katonaság zsoldját biztosító három tartománnyal való kapcsolattartásban az 1550-es évek közepén a Feldmarschall mellett már egy stájer, egy karintiai és krajnai haditanácsos segítette. Mellettük a főhadparancsnok stábjához tartozott még egy mustra- (*Mustermeister*), egy hadi fizető- (*Kriegszahlmeister*) és egy élelmezésmester (*Proviantmeister*) is, sőt a horvát végeken segítségére még egy külön helyettest (*Leutnant*) is rendeltek.

Magyarországon leggyorsabban a Bécset és Alsó-Ausztriát védő területeken indult meg új védelmi övezet kiépítése. Ennek fontos és a későbbi fejlődést meghatározó eseménye volt, amikor Salm 1546. évi főhadparancsnoki kinevezésével egyidejűleg a Balatontól északra fekvő terület váraiba, Győrbe, Pápára, Veszprémbe és Szentmártonba az alsó-ausztriai rendek fizetésén állandó őrség került.⁶⁰ Mindez azt eredményezte, hogy Magyarországon is megkezdődött egy a Mohács előttihez hasonló és a horvát végeken már részben kialakult határvédelmi övezet, más szóval végvidék (*Grenze/Grenzgebiet*) szervezése. Az új védelmi egység Bécs számára ki-

58 L. a 67. jegyzetet.

59 R. Lopašić: Spomenici hrvatske krajine, Knjiga III. i. m. 420–426.: N° XV.

60 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA) Niederösterreichische Kammer RN 46. 1566. Jan. (fol. nélkül.) és Uo. Hoffinanz Ungarn (= HFU) RN 2. 1546. fol. 48. a./ 1–18. Vö. még *Gecsényi Lajos*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátvás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátvás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Bp. 1991. 148. és *Angelika Hametner*: Die niederösterreichischen Landtage von 1530–1564. (Phil. Diss.) Wien, 1970. 84.

emelt jelentőségét kiválóan érzékelteti, hogy 1556-ban nyolc várban jóval több katonára szolgált, mint a három belső-ausztriai tartományt védelmező régi horvát és szlavón végvidék két tucatnyi várban együttesen.

Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok 1550 tavaszán bekövetkezett haláláig helyettesével, haditanácsosaival és egy titkárával, valamint a vele hatékonyan együttműködő Várday Pál helytartóval (1549 †) irányította az ország védelmét és kezdte meg az új védelmi rendszer kiépítését. Ebben nem kis segítségére volt Nádasdy Tamás dunántúli és Báthory András „dunáninenni” országos főkapitány. Míg az előbbi Szigetvár 1546. évi királyi kézbe vételét követően a Balatontól délre fekvő és saját kanizsai uradalmát védelmező várakat (Szigetvár, Kaposvár, Dombó, Lak, Berzence, Babócsa, Segesd, Kismárom stb.) próbálta a szigetvári kapitány segítségével saját országos főkapitányi parancsnoksága alatt egységes rendszerbe szervezni,⁶¹ addig Báthory elsősorban Felső-Magyarországon látott el hasonló feladatot. Mindeközben Fráter György segítségével 1551-ben megindult a kísérlet Erdély Habsburg fennhatóság alá vételére, ez azonban nem sok eredménnyel járt. Míg I. Ferdinánd a fejedelemség területére Gianbattista Castaldo parancsnoksága alatt jelentős hadsereget vezényelt, addig az oszmánok 1552. évi hadjáratuk idején újabb kulcsfontosságú várakat (Veszprém, Palota, Drégely, Szécsény, Hollókö, Buják, Ság, Gyarmat) hódítottak meg. Csak a hősiességgel védekező egri őrség tudta feltartóztatni az ország felső részeit fenyegető ellenséget. Elesett viszont Szolnok és Temesvár végvára is, melynek pótlására Gyula és Várad lépett előre. 1550-ben ugyanis, miután Temesvár királyi kézbe került, a bécsi katonai vezetés a még I. Mátyás által felállított alsó részek főkapitányságát (*capitaneatus partium regni Hungariae inferiorum*) megpróbálta a kiépítendő védelmi rendszerben újjászervezni. A középkori védelmi koncepciónak megfelelően jelentős őrséget vezényeltek Temesvárra és a környező kisebb várakba, továbbá megkísérelték a szomszédos — ugyan a török pusztításaitól már jelentősen kimerült — háttországi megyéket ezek védelmére mozgósítani. Temesvár és Szolnok elvesztése gyakorlatilag meghiúsította ezt a kísérletet. S jóllehet 1554-ben a váradi püspök, majd Várad erdélyi fennhatóság alá kerülése (1557) után a gyulai kapitány töltötte be az ekkor már gyakran „tiszántúli” főkapitánynak (*supremus capitaneus partium Transtibiscanarum*) emlegetett tisztséget, ekkor már csak idő kérdése volt, hogy az ország alsó részein az 1470-es évek végén megszervezett határvidéki főkapitányság maradványa meddig képes ellenállni a török fokozódó nyomásának.⁶²

A Nógrád megyei várak 1552. évi, majd Fülek két esztendővel későbbi elfoglalása óriási éket vágott az I. Ferdinánd uralma alatt maradt ország testébe.⁶³ Imár az a veszély fenyegetett, hogy a török elvágja az összeköttetést a Bécshez közeli országrész és a Tisza két partján fekvő királyi területek és végvárak között.

61 Ezekre a kisebb várakra I. Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúli török kori végvári rendszerében. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5(1974) 13–47.

62 Minderről összefoglalóan: Pálffy Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a XVI. században. In: Barta Gábor Emlékkönyv. Pécs, 1996. (Sajtó alatt.)

63 Markus Köhbach: Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien-Köln-Weimar, 1994. (Zur Kunde Südosteuropas II/18.)

Ugyanekkor a megfogyatkozott ország bevételeinek előteremtésében még mindig előkelő helyet elfoglaló alsó-magyarországi bányavárosok a török hódítás közvetlen érdekszférájába kerültek. Megvédelmezésüket — a jelentős felső-magyarországi országrészhez hasonlóan — Bécsben alapvető fontosságúnak ítélték. Fülek elését követően ezért tüstént megbízták Balassa János zólyomi ispánt és kapitányt (*comes et capitaneus Zoliensis*) a bányavárosokat védelmező, Lévától Divényig sorakozó végvárak (Léva, Korpona, Bozók, Zólyom, Kékkő, Divény, Libetbánya stb.) irányításával.⁶⁴ Balassa ezt követően bányavárosi főkapitány tisztség elnevezéssel (*supremus capitaneus civitatum montanarum*) 1562-ig látta el ezen határvárak irányítását. Felső-Magyarországon az erdélyi vajdává kinevezett Báthory András „dunáninenni” főkapitány utódja, Perényi Gábor,⁶⁵ majd az utóbbinak János Zsigmondhoz pártolását követően ideiglenes jelleggel a kassai kapitány, Dersffy István látott el hasonló feladatokat.⁶⁶

Noha a Sforza Pallavicini hadimarsall számára 1552 novemberében kiállított utasítás még arról rendelkezett, hogy a Dunától nyugatra, északra és keletre fekvő magyarországi területek valamennyi végvári katonája neki tartozzék engedelmességgel,⁶⁷ mindez a székhelyéül kijelölt Győrtől délkeletre húzódó végvárakat kivéve nem valósult meg.⁶⁸ Pallavicini hatáskörének csorbitásában azokat az érdekeket ismerhetjük fel, melyek a két országos főkapitányt, s mindenekelőtt az 1554-ban nádorrá választott Nádasdy Tamást vezérelték. Ők nem kívántak lemondani a születőben levő védelmi rendszer irányításáról vagy legalábbis az abban való aktív részvételről. Az oszmánok 1552 és 1554 közötti sikerei pedig megakadályozták a bécsi katonai vezetést és Pallavicinit, hogy a legszükségesebb védelmi intézkedések közepette oldják meg a hatásköri ellentétek problémáit. A török elleni hadviselésben gyakorlott és a határszélen várakkal rendelkező magyar nagybirtokosok és katonai vezetők (mint Nádasdy, Balassa, Báthory, Perényi, Dersffy, Tahy Ferenc vagy Kru-sith János), nem beszélve a horvát–szlavón bánokról, nélkülözhetetlenekké váltak

64 MOL E 185 Missiles Balassa János levele Nádasdy Tamáshoz. 1555. júl. 9., Zólyom.

65 Perényi kinevezésére I.: „Anno Christi 1554. die 8. Martii supremus regni Hungariae dux et capitaneus a rege Ferdinando constituitur.” Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. (= OSzK) Kézirattár (= Kt.) Fol. Lat. 1402. fol. 7. Megegyezés katonaságának fizetéséről: MOL E 211 MKA Lymbus Series II. 24. tétel. fol. 74–75.

66 Dersffy utasítása: Archiv Mesta Košice, Košice. Collectio Schwartzbachiana N° 1780. és ÖStA KA AFA 1557/6/ad 8. Kinevezése: MOL E 142 MKA Acta publica Fasc. 11. N° 35.

67 „datis [...] ad universos ac singulos capitaneos, castellanos et milites nostros ex utraque Danubii parte existentes firmissimis mandatis, ut eundem tanquam supremum bellicum marescalcum nostrum colant et observent ipsique debitam et convenientem obedientiam praestent.” (1552. nov. 16., Ebersdorf) ÖStA HHStA UA Fasc. 68. 1552. Nov. fol. 108–112. Vö. még „ipsique simul curam arcium et locorum nostrorum in superioribus regni nostri Hungariae partibus, ex utraque Danubii parte existentium demandaverimus.” (1552. nov. 16., Ebersdorf) Uo. Fasc. 49. Konv. A. 1542. Okt. fol. 39–40. (Rossz levéltári elhelyezés alatt.) és M. Köhbach: i. m. 214–215., továbbá ÖStA KA Memoiren 28/1334/11. pp. 268–269.

68 „vigore instructionis ratione officii mei bellimarsalcatus mihi datae universi praesidiarii milites, equites et pedites ex utraque parte Danubii adusque Tijbiscum et Dravum existentes mihi subiacent, verum deinde postquam bellimarsalcatus officio fungor, me inscio plures capitanei et milites cum sunt dimissi vel noviter conducti, tum de uno in alium locum traducti [...]” MOL E 185 Missiles Sforza Pallavicini levele Nádasdy Tamáshoz. 1555. júl. 6., Győr.

az új rendszer kiépítésében. Ebben az időben ugyanis még alig akadt olyan alsó- és belső-ausztriai katonai vezető, aki valóban hatékonyan pótolhatta volna a magyarországi katonai és politikai viszonyokban jártas magyar rendek képviselőit. Célszerűbbnek mutatkozott, hogy bizonyos kompromisszumok árán bevonják őket a védelmi rendszer egyes egységeinek irányításába. Nádasdy nádorként gyakorlatilag teljességgel ellenőrizte a Balatontól délre fekvő Szigetvár környéki végvárakat, Balassa a bányavárosokat védő végeket kormányozta, Perényi Gábor, majd Dersffy István pedig az ország Gömör megyétől keletre fekvő felső részeinek (*partes superiores*) katonai vezetését vállalta magára.

Az 1550-es évek közepére a királyi Magyarország minden egyes területén megkezdődött az új védelmi rendszer kiépítése. Ez az európai viszonylatban is óriási hadügyi gépezet ebben az időben még korántsem működött egységes központi irányítás alatt. Hosszú távon aligha lehetett elképzelni, hogy központi hadvezetési szerv koordinálása nélkül a rendszer sokszínű elemei valóban hatékonyan működ-hessenek tovább. Már csak azért sem, mert a hadügy Európában ebben az időben azon óriási fejlődésének a kezdetére lépett, melyet a modern hadtörténetírás hadügyi forradalomként emleget.⁶⁹ Fokozatosan átalakult a stratégia és a taktika, egyre meghatározóbb szerephez jutottak a tűzfegyverek, kialakultak az erődépítészet új, modern módszerei, szokatlanul gyors fejlődésnek indultak a hadtudományok, egyre nagyobb létszámú hadseregeket kezdtek alkalmazni — hogy csak a legismertebb és legalapvetőbb változásokat említsük. Mindez pedig megkövetelte, hogy minőségileg új logisztikai módszereket dolgozzanak ki, a gazdaságot a háborúk szolgálatába állítsák és nem utolsósorban olyan állam- és hadügyigazgatási reformokat vigyenek véghez, melyek lehetővé teszik a hadseregek és határvédelmi övezetek egységes, központi irányítását és utánpótlását. S noha 1556-ig ezeknek a változásoknak a jelei még csak alig felismerhető formában jelentkeztek a magyar hadszíntéren, az új rendszert már ezen kezdetleges keretek között sem lehetett központi hadvezetési szerv nélkül egységesen irányítani. Mindezt időben ismerték fel az éppen császárvárossá avanszáló Bécsben, amikor 1556 novemberében megszervezték az Udvari Haditanácsot (*Wiener Hofkriegsrat, Consilium Bellicum*).

2. 2. a. Az Udvari Haditanács felállításának következményei (1556–1566)

A törökellenes magyarországi hadszíntér irányítását 1556-ot megelőzően a királyi főhadparancsnokok és a melléjük rendelt haditanácsosok (*verordnete Kriegsräte*) látták el, akiket az uralkodó pusztán időlegesen, egy-egy hadjárat idejére nevezett ki. A születőben levő védelmi rendszer egységes irányítását jelentősen megnehezítette,

⁶⁹ Pusztán a néhány legfontosabb munkát említhetem: *Michael Roberts: The Military Revolution, 1560–1660*. Belfast, 1955.; *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, 1988.; *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. Macmillan, 1991. és legújabban: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. Magyarországi jelentkezésére összefoglalóan: *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről*. HK 103(1990) 3. sz. 85–95.

hogy a horvát–szlavón végeken a bánnal, Magyarországon pedig a helytartóval, illetve 1554–1562-ben a nádorral, továbbá az országos főkapitányokkal kellett a főhadparancsnokoknak feladataikat megosztaniuk. Az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával a központi hadvezetés problémáját véglegesen rendezték.⁷⁰ A főhadparancsnok és tanácsosai helyére olyan állandó székhelyű, napról napra ülésező, jelentősebb létszámú szakértő kollégium lépett, mely I. Ferdinándtól a hadügyigazgatás és a hadvezetés teljes központi irányítását kapta feladatul. Így az uralkodó nevében hozott intézkedéseivel sem a helytartó, sem az országos főkapitányok vagy a bán nem ellenkezhetek. Mindez a külföldön tartózkodó uralkodó és osztrák rendjei javára döntötte el a magyar rendekkel és katonai vezetőikkel a hadügy központi irányításának vezetéseért folytatott küzdelmet. A befolyásos Nádasdy Tamás nádor és helytartó 1562. évi halálát követően a helytartóság végleg elvesztette a hadügyet irányító és ellenőrző funkcióját, s ezt még később, a rendek 17. századi jelentős megerősödésekor sem szerezte vissza.

A Haditanács felállítását az a célkitűzés tette szükségessé, hogy a védelmi vonal kényszerintézkedések nyomán létrejött eltérő jellegű és szerepű részeit egységes rendszerbe szervezzék. Egyrészt ezt igazolja, hogy a magyarországi védelmi rendszer működtetésével szorosan összefüggő török orientációjú diplomácia irányításában a 18. század elejéig a Haditanácsnak óriási befolyása volt. Másrészt mindazok a tisztségek, melyeket a hadügy különböző területeinek koordinálására az elkövetkező évtizedben szerveztek meg vagy állandósítottak, a 16. században gyakorlatilag teljességgel a végvárak ellátását szolgálták. A végvárak és a hátszói utánpótlási bázisok hadszertárainak (Graz, Laibach, Triest, Prága, Kassa stb.) felügyeletéről és a hadianyag-ellátás központi irányításáról a főhadszertárnok (*Obrist-Zeugmeister*) gondoskodott. Az erődítési munkálatokat végvidékenként egy-egy építési felügyelő (*Bausuperintendent*, például Bécsben, Győr–Komáromban, a horvát–szlavón végeken), majd azok feletteseként az 1560-as évek végétől Bécsben székelő főerődítési biztos (*Obrist-Baukommissar*) koordinálta. A katonaság ellátásának két legproblematisabb területét egyre sokasodó stábjukkal ugyancsak külön tisztségviselők irányították. Az élelem-utánpótlást a főélelmezésmester (*Obrist-Proviantmeister*), a katonaság fizetését pedig a főmustramester (*Obrist-Mustermeister*) és beosztottjai a hadi fizetőmesterekkel (*Kriegszahlmeister*) igyekeztek megoldani. Az utánpótlásban és a dunai flotta felszerelésben a főhajóhídmasternek (*Obrist-Schifmeister*, majd *Obrist-Schifbrückmeister*) és a bécsi, illetve pozsonyi arzenálok vezetőinek jutott megkülönböztetett feladat.⁷¹

70 *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). I. Geschichtliche Übersicht. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 5.) 234–241. és *Oskar Regele*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien, 1949. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Erg. I/1.) 13–17.

71 A főhadszertárnokra (1567): ÖStA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten W–61/C/90/B. RN 300/2. fol. 1050–1053.; az építési felügyelők: *Pataki V.*: i. m. és *Marosi E.*: i. m.; a főerődítési biztosra (1578): ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (= HKR KIA) VI. 6.; a főélelmezésmesterre (1558): ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (= HKR Prot.) Reg. Bd. 140. fol. 89–90.; a főmustramesterre: *O. Regele*: i. m. 84.: Anlage 9. és a főhajóhídmasterre (1557–1558): *Wilhelm Brinner*: Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes

A Haditanács és ezzel párhuzamosan a török diplomácia írásbeli teendőinek ellátásáról 1556 után az *Udvari Hadikancellária (Hofkriegskanzlei)* személyzete: két titkár (*Sekretär*), egy *Registrator*, egy *Expeditor*, több fogalmazó (*Konzipist*), írnok (*Schreiber*) és néhány szolga (*Diener*), illetve tolmács (*Dolmetscher*) gondoskodott.⁷² Ugyanekkor I. Ferdinánd közigazgatási reformjainak köszönhetően az osztrák tartományok és Magyarország pénzügyeit már jó néhány évtizede külön — ugyancsak állandóan ülésező, adott székhelyű, kollegiális — hivatalok irányították. Az 1527-ben felállított *Udvari Kamara (Hofkammer, Camera Aulica)* volt a központi pénzügyigazgatás vezető szerve; ennek köszönhetően bizonyos kérdésekben befolyással rendelkezett az 1528–1529-ben Budán, majd 1531. évi újjászervezését követően Pozsonyban működő *Magyar Kamara (Ungarische Kammer, Camera Hungarica)* felett. Szerepük a hadügy finanszírozása szempontjából alapvető volt, hiszen maga a Haditanács csak igen korlátozott pénzügyi hatáskörrel rendelkezett. A végvári katonaság zsoldjának fizetése ugyanis a Haditanács rendelkezése alapján, de a kamarák utalványozására történt. Ebből a szempontból az *Alsó-Ausztriai Kamarára (Niederösterreichische Kammer)* is különleges feladatok hárultak, hiszen az 1540-es évektől az osztrák tartomány vállalta magára a Bécs előterében fekvő végvárok katonaságának fizetését.

A hadügy központi irányító szervének létrehozásával párhuzamosan 1555–1557-ben I. Ferdinánd császár és az osztrák, illetve a magyar rendek között megkezdődtek azok a tanácskozások, melyek egy már egységes védelmi szervezet kialakítását segítették. Noha ezek részletes bemutatására jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőség, két jelentősebb momentum kiemelésével mégis jól szemléltethető, milyen előzetes munkálatok után vált lehetővé a védelmi övezetek rendszerének minőségi átalakítása. 1556 januárjában Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Krajna, Karintia, valamint Görz küldöttei Bécsben közös tárgyalásra gyűltek össze, hogy az oszmánok várható újabb támadása ellen legalább két-három esztendőre intézkedéseket hozzanak, illetve megvitassák, miként lehetne segélyeikből ütőképesebbé tenni a török-ellenes védelmet. A rendek tanácskozásukon előkészítették a Haditanács megszervezését, a tartományaikat oltalmazó végvárok ellátására jelentős segélyeket szavaztak meg, továbbá kifejtették azon igényüket, hogy az általuk fizetett katonaság főkapitányait jelöltjeikből nevezzék ki. Ekkor dőlt el végérvényesen, hogy ezentúl az osztrák rendek — ha kényszerből is — nem pusztán mezei csapatokkal, hanem állandó helyőrségekkel vesznek részt a magyarországi és délvidéki védelmi övezetek eltartásában és irányításában.⁷³

A magyar rendek katonai vezetői 1555–1556-ban az uralkodóval és az osztrák rendek képviselőivel folytatott tárgyalásaikon ugyancsak kényszerből, de elfogadták,

in Verbindung mit einer Geschichte des Kriegs-Brückenwesens in Oesterreich. Wien, 1878. 7–9. és 611–613.: N° 1.

72 *Friedrich Firnhaber*: Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen (= AKÖG) 30(1864) 98–99. és 140–147.: N° XVI.

73 *Jod. Stülz*: Ausschusstag der fünf niederösterreichischen Lande in Wien 1556. AKÖG 8(1852) 155–173.

hogy — a határvédelem központi igazgatása mellett — a horvát–szlavón és a Győr-től délre fekvő végvárok irányítása is fokozatosan kicsúszik kezükből. A Balatontól délre és a Pozsonytól egészen Gyuláig húzódó várvonal, illetve a bán és az országos főkapitányok katonaságának ellátására azonban igyekeztek a vármegyék hadiadóit és az ország egyéb erőforrásait mozgósítani.⁷⁴ Így ezeknek a védelmi övezeteknek az irányítását maguk számára biztosították. A következő esztendőben benyújtott kérelmükben pedig javaslatot tettek a jelentősebb határ menti várak állandó királyi őrséggel való felszerelésére; kijelölvén ezzel az 1566-ig fennálló végvárrendszer legfontosabb elemeit: a Dunától északra és keletre — Komárom, Oláhújvár, Léva, Bozók, Murány, Eger, Gedő, Kassa, Huszt, Ecsed, Várad és Gyula; a Dunántúlon pedig — Győr, Pápa, [Zala]Szentgrót, [Zala]Komár, [Nagy]Kanizsa, Csurgó, Berzence, Palota, Tata, Vízvár és Tihany várait.⁷⁵

Az osztrák és a magyar rendek tanácskozásain kidolgozott tervek jegyében alakult az 1566-ig terjedő évtizedben a védelmi övezetek szervezetének fejlődése. Miután az oszmánok — leginkább a Dráva mentén — a nyugalmasabb időszakban is fokozatosan araszoltak előre,⁷⁶ szükségessé vált a horvát–szlavón végvárok közös, kifejezetten az irányításukra rendelt főkapitány alá szervezése. Ennek az elképzelésnek megfelelően és az említett bécsi tanácskozás határozatainak jegyében neveztek ki 1556 tavaszán az első — már nem mezei főhadparancsnokot (*Obrister Feldhauptmann an den windischen und kroatischen Grenzen*), hanem — horvát–szlavón végvidéki főkapitányt (*Obrist windischer und kroatischer Grenze*) Hans Lenković személyében.⁷⁷ Hasonlóképpen gyökeres változás zajlott le 1559 nyarán. A három esztendővel korábban elesett Kostajnicával szemben erre az időre az Una északnyugati partján, Sziszektől Bihácsig megszervezték az úgynevezett új horvát végeket (*neue kroatische Grenze*⁷⁸). A két horvát és a vend végvidék egységes parancsnokává ugyanekkor új megbízatással ismét Lenkovićot nevezték ki, akit feladatai ellátásában a három kisebb védelmi övezetben egy-egy helyettes (*Obtist-Leutnant*) segített.⁷⁹ Ezzel gyakorlatilag befejeződött a két kisebb részből hamarosan egyesülő horvát (*kroatische/krabatische Grenze/Grenzgebiet*), illetve vend végvidék (*windische Grenze/Grenzgebiet*) végleges kialakulása, jóllehet azok még hosszú ideig egy főkapitány irányítása alatt maradtak.

Bécs előterében már Sforza Pallavicini hadimarsallnak hasonló hatásköre kezdett kialakulni a Haditanács felállítását megelőző időszakban, mint amilyenhez 1556-ban

74 MOL E 156 MKA Urbaria et Conscriptioes Fasc. 23. N° 7.; MOL E 142 Fasc. 3. N° 10. és ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 76. Konv. A. 1556. Jan.–Juli fol. 40–62.

75 ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates (= HKR Akten) Exp. 1557. März N° 162.

76 Staatsarchiv Nürnberg (= StA Nürnberg), Ansbacher Reichstagsakten (Rep. 136.) Bd. 40. N° 19.

77 ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen (= Best.) N° 35. Az újabb irodalom ugyan az 1553-ban kinevezett Hans Ungnadot tartja az első végvidéki főkapitánynak, az ő főhadparancsnoki tiszte (*Obrister Feldhauptmann*) azonban még csak átmenetet jelentett Lenković végvidéki főkapitányi tisztségének (*Grenzobrist*) kialakulásához. Vö. G. E. Rothenberg: Die österreichische Militärgrenze i. m. 37. és 236–237.: 33. jegyz.

78 „die New Crabatisch Vnnd Yeczó die geferlichst Gränitzen”.

79 ÖStA KA Best. N° 80. és ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 141. 1559. April 12. N° 77. és uo. Sept. 1. N° 1.

a déli végeken Hans Lenković jutott. Utóda a Lenkoviéccsal egyidejűleg, 1556 márciusában győri főkapitánnyá (*Obrist/Oberst zu Raab*) kinevezett Adam Gall — ha rendeletileg még nem is — gyakorlatilag parancsnoki jogkörrel rendelkezett a Győrtől délkeletre fekvő végvárak katonasága felett.⁸⁰ 1546-tól kezdve ugyanis — miként már említettük — az ezekben állomásozó őrséget csaknem kizárólag az alsó-ausztriai rendek fizették és ezért a felettük való parancsnokságot is maguknak, pontosabban a bécsi katonai vezetés által delegált idegen főkapitánynak követelték. Gall, majd utódja Eck Graf zu Salm parancsnoksága idején a győri főkapitány hatásköre a Győrtől délkeletre fekvő végvárak felett tovább erősödött, mely gyakorlatilag a győri végvidék (*raaberische Grenze/Grenzgebiet*) kialakulását eredményezte. Ezt 1562 tavaszán a végvidék váraiban szolgáló kapitányoknak („capitaneis in finibus Austriacis intra Danubium et lacum Balathon existentibus”) is tudomására hozták, midőn elrendelték, hogy Salmot előljárójuknak és főkapitányuknak („pro antecessore et superiore capitaneo”), azaz a győri végvidék főkapitányának (*Grenzobrist*) ismerjék el.⁸¹

A Szigetvár környéki, a bányavárosokat oltalmazó és a felső-magyarországi végvárak — ha nem is központi, pusztán helyi — irányítását 1566-ig a magyar rendek katonai vezetői látták el. A Balatontól délre fekvő kis várak 1562-ig Nádasdy Tamás nádor befolyása, közvetlenül pedig a szigetvári főkapitányok (*supremus capitaneus arcis Sziget*) irányítása alatt álltak. 1563 és 1566 között a dunántúli főkapitánnyá kinevezett Zrínyi Miklós parancsnoksága alá tartoztak, aki ebben az időben egyúttal Sziget várának főkapitányi tisztét is viselte.⁸² Hasonlóan alakult Felső-Magyarország védelme, melynek végvárait és vármegyéit 1559 májusában Miksa főherceg Thelekessy Imre kassai és egyúttal felső-magyarországi főkapitány (*supremus capitaneus civitatis Cassoviensis et partium regni Hungariae superiorum*) kormányzására bízta.⁸³ Mindez azt eredményezte, hogy a korábbi „dunáninenni” országos főkapitány hatásköréből kivonták az ország Gömör megyétől keletre fekvő területeit és azokat az ott található végvárakkal együtt az újonnan létrehozott felső-magyarországi főkapitányi tisztség alá rendelték. Így a „dunáninenni” főkapitány hatásköre a Pozsony megyétől Zólyomig terjedő részekre szűkült. Mindez mégsem okozott komoly problémát, hiszen ebben az időben a tisztséget nem töltötték be. Amikor pedig 1564-ben Dersffy István személyében ismét új „dunáninenni” főkapitányt neveztek ki, a korábban Balassa János, majd Dobó István által irányított bányavárosokat védő végvárak kapitányi tisztével is őt bízták meg.⁸⁴ Ettől az időtől ezeket a várakat és

80 *Gecsenyi L.*: i. m. 149–150. Vö. ÖStA KA Best. N° 41. és ÖStA KA Memoiren 28/1334/11. pp. 213–215.

81 ÖStA KA Best. N° 102.

82 Zrínyi dunántúli főkapitányi utasítására (1563. ápr. 28.): ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 142. fol. 166. Bestallungja (1563. máj. 28.): ÖStA KA Best. N° 122. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1564. Juni N° 24. Főkapitányi haderejének mustrája (1564. jan. 19. után): ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 143. fol. 9., ill. fol. 8.

83 Thelekessy utasítása (1559. máj. 8.): MOL E 136 MKA Diversae instructiones (= E 136) N° 173. fol. 323–331. Engedelmességre intéző levél kinevezése kapcsán a felső-magyarországi magyar katonasághoz: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 141. 1559. Mai 13. N° 66.

84 Dersffy Bestallungja (1564. jan. 22.): ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 143. fol. 10. Utasítása (1564. febr. 6. után): Uo. fol. 16. Vö. 1563: 16. tc. CJH 488–491.

a hozzájuk csatolt Oláhújvárat latinul a bányavárosok előtti végvárakként (*confinia antemontana*) kezdték emlegetni. Német elnevezésükre ugyan továbbra is a *bergstädtische Grenze* kifejezést használták, ez azonban ezután ugyancsak a bányavárosok előtti végeket jelentette.

2. 2. b. Az új védelmi rendszer megszilárdulása: végvidéki és kerületi főkapitányságok (1566–1578)

I. Szülejmán szultán utolsó magyarországi hadjárata során Szigetvár és Gyula vára 1566-ban az oszmánok kezébe került. A két kulcsvár elvesztése egész várláncolatot rántott magával. A kialakult védelmi rendszer legfőbb jellegzetessége ugyanis éppen az volt, hogy egységei, a végvidékek, egy-egy jelentősebb erődtémnyre és a köréje szervezett kisebb várakra koncentráálódtak. Míg Gyula elestével örökre véget ért a Mohács előtti időkből „örökölt” alsó-részek főkapitányságának története, addig Szigetvár bukása a Balatontól délre fekvő országrész elvesztését eredményezte. Gyulát aligha lehetett pótolni, mert már az 1560-as évek elején olyan elszigetelt helyzetbe került, mint egykor Jajca vára a mohácsi csatát követően. Eleste csak idő kérdése volt, hiszen már nemcsak délről, hanem nyugatról és keletről is török (Szolnok) vagy legalábbis az oszmán vazallus Erdélyhez tartozó várak (Várad) vették körbe. Észak felé egészen Tokajig pedig egyetlen vár sem volt, mely alkalmas lehetett volna pótlására. A királyi védelmi rendszer ezáltal több száz kilométerrel a Tisza és az Északi-középhegység vonaláig szorult vissza. Gyulával ellentétben Szigetvár pótlására ugyanakkor kedvezőbb lehetőségek kínálkoztak. A zalai és somogyási dombvidék, valamint a Kanizsa-patak mocsaras völgye és az itt található középkori eredetű várak alkalmasak lehetnek, hogy azokat egy fővár kijelölését követően a győri végvidékhez hasonló rendszerbe szervezzék. Ennek szükségességét azonnal felismerték Bécsben, hiszen a Délkelet-Dunántúl elvesztésével Stájerország keleti határa és a vend végvidék a korábbinál jóval fenyegetettebb helyzetbe került.

Az 1568-ban nyolc esztendőre kötött drinápolyi béke új korszakot nyitott a mohácsi ütközetet követő Habsburg–oszmán küzdelemben. A hosszú török háború kirobbanásáig közel negyedszázadig nem indult komolyabb oszmán támadás Magyarország ellen, mégis pusztán látszólag volt béke a két világbirodalom határvidékén. Ezeket az esztendőket az állandó portyák, az adóztatás ellenséges területen való kiterjesztésére indított akciók és egy-egy kisebb végvár elfoglalásáért vezetett határ menti összecsapások jellemezték. A korszakot összefoglalóan a „háborús béke-évek” kifejezéssel illelhetjük, melyet szemléletesen támaszt alá II. Miksa császár (1564–1576) ez időben kiadott egyik parancslevele. A Balaton déli csücskénél fekvő kiskomáromi végvár kapitányának ebben elrendelte, hogy katonáit a neki alárendelt és a szomszédos királyi hátország védelme érdekében olyan készenléti állapotban tartsa, „mintha semmiféle békesség nem volna”.⁸⁵

85 „Milites autem nostros nihilominus pro nostrae ditionis tibi subiectae et vicinae securiore permanione in eorum officio et statione, non secus, quam si nullae induciae essent, die noctuque excubantes atque in omnem fortunae casum promptos semper retineas.” MOL P 485 Családi levéltárak, Majthényi család 8. csop. 1. fol. 2–3. (1567. júl. 14. Pozsony) Vö. *Gustav von Gömör*: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatia während sieben „Friedensjahren” von 1575 bis 1582.

A hosszabb nyugalmi időszak nemcsak a hadügy különböző területeit irányító, már említett tisztségek kialakulását tette lehetővé, hanem biztosította, hogy a védelmi rendszer valóban egységes jelleget öltön. Ennek a már évtizedek óta zajló folyamatnak a menetét — miként arra már többször utaltunk — hosszú távon az határozta meg, mennyiben vesznek részt az osztrák tartományok a magyarországi védelmi övezetek finanszírozásában és milyen mértékben képes a Haditanács a határvédelem teljes körű, a magyar rendek korábbi katonai vezető szerepét korlátozó irányítására. Ez a kérdés 1566 után még inkább előtérbe került. A királyi fennhatóság alatt maradt Magyarország területe ugyanis Szigetvár elvesztése után az Adriai-tengertől a Pozsony–Komárom Duna-szakaszig csak egy meglehetősen vékonyka sávra apadt. Pusztán a Zólyom megyéig terjedő „dunáninenni” országrészen és Felső-Magyarország területén maradtak a török betörésektől még megkímélt területek. Mindez azt jelentette, hogy a védelmi rendszer Magyarország területén véglegesen hátország nélkül maradt. Ebben a helyzetben II. Miksa császárnak, majd utódainak nem lehetett más választása, mint hogy tartományai és a birodalom erőforrásait rendelje a magyarországi határvidék ellátására. Ennek szükségességéről a bécsi katonai vezetés hamar meggyőződhetett azokból az összeírásokból, melyek csaknem évente vették számba a végvárakban szolgáló katonaság zsoldjához szükséges összegeket.⁸⁶ Ezen létszám- és zsoldjegyzékekből érdemes most a 16. századból hármat (1556, 1576 és 1593) kiválasztanunk és rövid kitérő keretében segítségükkel választ keresnünk, vajon mennyire szorult rá Magyarország a szomszédos tartományok és a birodalom segélyeire.⁸⁷

Magyarország 16. századi éves jövedelmeit a pénzügyigazgatás szerteágazó volta és az elpusztult forrásanyag hiányában teljes pontossággal nem ismerjük. Bátran támaszkodhatunk ellenben Szekfű Gyula becslésére, melyet történetírásunk általánosan elfogadott. Szekfű a királyi Magyarország összes jövedelmét a 16. század második felében legfeljebb 750 000 rajnai forintra tette. Ez az összeg sohasem folyt be teljességgel, hiszen egyrészt a jövedelmek jelentős részét már helyben kiutalták, másrészt a bevételeket sem fordíthatták teljes egészében a védelmi rendszer fenntartására, mindenekelőtt a katonaság zsoldjának fizetésére. Ezen jövedelmekből Szekfű szerint hadi kiadásokra maximum 375 000 rajnai forintot költöttek.⁸⁸ Ez az összjövedelmek felét jelenti, ami még túlzottan is optimista becslésnek tűnik azon adatok ismeretében, miszerint 1555–1562-ben a *Magyar Kamara* készpénz-

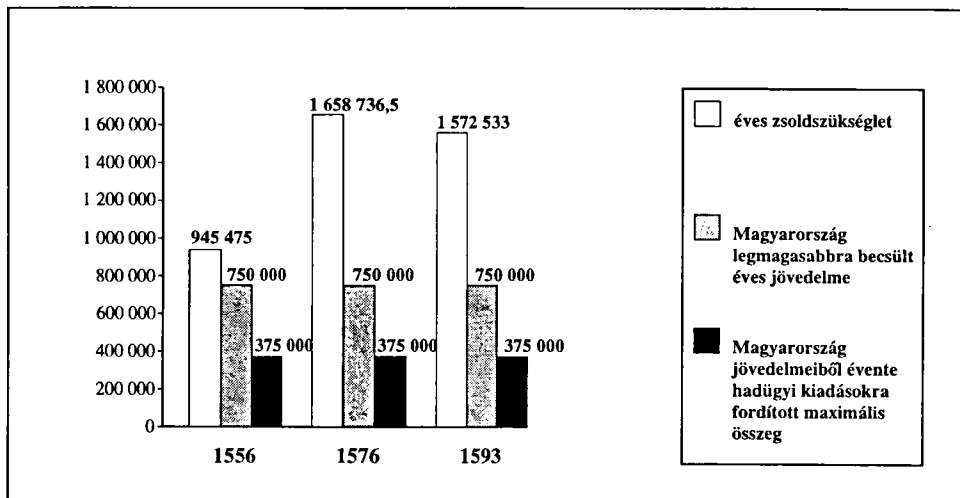
Nach Quellen des k. k. Kriegs-Archivs. Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs 1885. 155–178. és *Vasko Simoniti*: Turki so v deželni že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju. Celje, 1990. 172–196.

86 Ezekre l. összefoglalóan: *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 108(1995) 1. sz. 114–185.

87 1556: ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 76. Konv. A. 1556. Jan.–Juli fol. 16–37.; 1576: ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichskanzlei (= RTA) Fasc. 53. fol. 350–369. Kiadása: *Pálffy G.*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer i. m. 141–158. és 1593: *Alfred H. Loebel*: Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606. I. Vorgeschichte. Prag, 1899. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, Heft VI.) 19–29.

88 *Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. 2. bőv., teljes kiad. Bp. 1935. 134. és 137.

bevételeinek pusztán 20,4%-át költötték katonai jellegű kiadásokra.⁸⁹ Ennek ellenére ezt a két maximálisra becsült értéket érdemes összevetnünk a végvárakban szolgáló katonaságnak a három említett esztendőből származó zsoldösszegeivel. Az éves összjövedelmek és az azokból katonai kiadásokra fordított összegek, illetve a zsoldszükséglet arányáról a következő grafikon tájékoztat:

A grafikon adatai szemléletesen tanúskodnak arról, hogy Magyarország maximálisra becsült jövedelmei sem fedezhették a végvárakban szolgáló katonaság zsoldját. Ha pedig pusztán a hadi kiadásokra fordított, ugyancsak maximális összeget vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek a már kialakult védelmi rendszer zsoldszükségletének körülbelül 25–30%-ára voltak elegendők. Az 1576. évi értékek ismeretében teljességgel világos, miért kényszerült Karintia, Krajna, Stájerország, Alsó-Ausztria, a birodalom, majd Cseh- és Morvaország, sőt Szilézia is, állandó jelleggel bekapcsolódni a magyarországi védelmi rendszer fenntartásába. S hangsúlyozzuk, jelen esetben még egyetlen krajccárral sem számoltunk az ekkor „tekintélyes summányinak” titulált egyéb kiadások: úgymint a török diplomácia, a várerődítések, a hadianyaggyártás és -ellátás, az élelmiszer-utánpótlás, a hírszerzés, a hadiposta és a dunai flotta fenntartásának költségeivel.⁹⁰ Pedig ez utóbbi összegek az adminisztráció tökéletesedésével, továbbá éppen a hadügyi forradalom eredményeinek köszönhetően egyre növekedtek. Ennek következtében a törökellenes határvédelem egész Kelet-Közép-Európa közös feladatává vált. Nem véletlenül hangoztatta a Ha-

89 *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555–1562. Sz 116 (1982) 537.

90 „Eß ist aber alhie Zumerckhen, das hierczue nit gerait würt, was auf die Jarliche Türckhische verehrung, alles nottwendig gepew, Artoloreij, Munition, Arsional, Prouiandt sachen, was auch durchs Jar auf Musterung vnd andere Comissions sach laufft, welches man nit eigentlich wissen khan, Aber auff dise abbemelte Possten Laufft Jarlichen ain ansehnliche grosse Summa gelts.” ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 369.

ditanács a „harmincéves háborút” megelőzően, hogy „minden tartomány tartsa el saját magyarországi végvidékét”.⁹¹

A határvédelem finanszírozásának a Haditanács által említett módja azért érdemel különös figyelmet, mert a védelmi rendszer végső szervezetének kialakulását alapvetően befolyásolta. A középkori magyar királyság egykori déli védvonala esetében mindez nem jelentett problémát, hiszen az ország azt saját jövedelmeiből tartotta el. Az 1560-as évek közepére a helyzet gyökeresen megváltozott. Miközben Magyarország a mohácsi csatát követően megőrizte — ugyan korlátozott — államiságát, területén a Habsburg-tartományok és a birodalom által finanszírozott védelmi rendszer jött létre. Az idegenből jövő segítségnek — miként erre már többször utaltunk — jelentős ára volt. A magyar rendeknek a hadügy — és egyúttal a külügyet jelentő „török” diplomácia — központi irányítása mellett fokozatosan le kellett mondaniuk a szomszédos tartományok védelmében meghatározó fontosságú országrészek végvárainak irányításáról. Teljesen azonban nem lehetett, de praktikus okokból nem is volt szükség mellőzésükre a határvédelem helyi igazgatásában, hiszen a vármegyei, nemesi és egyéb magyarországi hadakat nem rendelhették idegen főkapitányok vezetése alá. A konfliktust nyilvánvalóan érzékelték Bécsben és — az eredmények ismeretében állíthatjuk — megnyugtatóan oldották meg. Olyan kompromisszumos megoldást kellett keresni, mely egyrészt lehetővé tette, hogy a határvédelem tényleges irányítása a Haditanács kezébe kerüljön, másrészt a magyar rendek se szoruljanak ki látványosan az ebben való részvételből. Ennek érdekében a rendek határvédelmi tisztségviselői, a horvát–szlávón bán, majd később a dunántúli és „dunáninenni” országos főkapitány hatásköréből fokozatosan kivonták a külföldi segélyekből fenntartott végvárat. Mindez azt eredményezte, hogy a török elleni védelmi rendszer kettős jelleget öltött. Pontosabban fogalmazva minden egyes országrészen kétfajta főkapitányság, illetve főkapitányi tisztség alakult ki.

A határvédelem szervezésében határozó szerepet az úgynevezett végvidéki főkapitányok (*Grenzobrist/Grenzoberst, supremus capitaneus confiniorum*) játszottak. Feladatuk egy adott területen, azaz végvidéken (*Grenze/Grenzgebiet*) fekvő és a számukra székhelyül kijelölt fővárnak alárendelt kisebb erődítmények (*Grenzfestungen/Grenzorten, confinia*) egységes irányítása volt. Velük azonos területen és egyidejűleg működtek az úgynevezett kerületi főkapitányok (*Kreisobrist/Kreisoberst, supremus capitaneus partium regni Hungariae, prorex, banus*⁹²), akik a hatáskörükbe tartozó kerület (*Kreis, partes*) vármegyéinek hadügyi kérdéseit irányították, és az erre az időre már meglehetősen elavult felkelt nemesi, megyei, városi csapatok, valamint az uralkodó által fizetett néhány száz lovasból és gyalogosból

91 „das Jedes landt seine sondere Graniczen in Hungern Zuerhalten”. (1613. dec. 29.) ÖStA KA HKR Akten Reg. 1613. Dez. N° 68.

92 A kerületi főkapitányok korabeli magyar elnevezése 'országhadnagy', 'ország kapitánya' volt. Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Monumenta Hungariae Historica II., Scriptorum VII.) 8., 16. 28., 43. és 56. Vö. még „az orzagh hadnagijisagath mijnd az kanijisajj kapijthansaggal Egijtemembe Ream wethe ew feolsege.” MOL P 1314 Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles N° 53 658. (Zrínyi György újonnan kinevezett dunántúli kerületi és kanizsai végvidéki főkapitány levele Batthyány Boldizsárhoz. 1582. márc. 28., Monyorókerék)

álló, közvetlenül személyüknek alárendelt kerületi főkapitányi haderő felett rendelkeztek. Míg a végvidéki főkapitányi tisztséget az osztrák rendek képviselői, illetve az általuk elfogadott magyar főurak, addig a kerületi főkapitányi tisztséget kizárólag magyar honfiúsággal rendelkezők töltötték be. A védelmi rendszer végvidéki és kerületi jellegének elkülönítését nagymértékben bonyolítja, hogy a két tisztséget igen gyakran — sőt egyes országrészekben állandóan — azonos személy töltötte be. Mindez attól függött, hogy az adott védelmi övezetet a Haditanács milyen mértékben kívánta saját kizárólagos ellenőrzése alá vonni, vagy megelégedett azzal, hogy az osztrák tartományok számára kevésbé veszélyes területen magyarok lássák el mindkét tisztséget. A látszólag bonyolult rendszer megértése érdekében érdemes számba vennünk az 1570-es évek közepére az Adria-tengertől az erdélyi határig kialakult végvidéki és kerületi főkapitányságokat.

Horvátország és Szlavónia területén a mohácsi csatát megelőzően a horvát–szlavón bán (*banus Croatiae et Slavoniae, Ban in Kroatien und Slawonien/Ban in Windischland*) szervezte a határvédelmet. Katonai parancsnoksága alá tartozott — miként azt bemutattuk — bandériuma mellett az uralkodói végvárak, továbbá a terület vármegyéinek és nemeséinek felkelt hadereje. 1526 után először a régi horvát végvárak, utóbb a szlavón és az új horvát véghelyek kerültek ki parancsnoksága alól, majd több évtizedes fejlődést követően 1559-ben a horvát–szlavón végvidéki főkapitány (*Obrist der kroatischen und windischen Grenze*), illetve helyettesei, a horvát (*Obristleutnant der kroatischen Grenze*) és vend végvidéki főkapitány-helyettes (*Obristleutnant der windischen Grenze*) vették át kormányzásukat. Mivel a megfogyatkozott országrész jövedelmei nem fedezték a végvárak ellátását, és ezt Krajna, Karintia és Stájerország rendjei vállalták magukra, a bán kénytelen volt ezek irányításáról lemondani. Hatásköre ettől az időtől kezdve kerületi főkapitányi minőségben a horvát–szlavón országrész vármegyéinek hadügyére, azaz a gyakorlatilag használhatatlan nemesi felkelésre és a vármegyék (Körös, Varasd és Zágráb) által kiállított csapatokra, valamint többnyire 250 lovasból és 250 gyalogosból álló báni haderejére korlátozódott. Ez utóbbiakat egykori bandériumaként foghatjuk fel, jóllehet zsoldjukat a 16–17. században a horvát rendek által megszavazott hadiadóból és más magyarországi jövedelmekből fizették (l. az 1 térképet).

A Drávától a Dunáig terjedő országrészen hasonló folyamat játszódott le a magyar rendek által 1542-ben felállított dunántúli főkapitányi tisztséggel. Miután 1546-ban az alsó-ausztriai rendek magukra vállalták a Bécs előterében fekvő végvárak fizetését, ezek előbb Sforza hadimarsall, majd az 1560-as évekre végleg a győri végvidéki főkapitány (*Obrist in Raab und zugehöriger Grenzfestungen*) parancsnoksága alá kerültek. A dunántúli kerületi főkapitány (*Kreisobrist in Transdanubium, supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum*) hatásköre ezután az országrész 11 vármegyéjének (Moson, Sopron, Vas, Zala, Győr, Komárom, Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna és Baranya) hadügyére és a Balatontól délre fekvő, Szigetvár környéki végvárakra, továbbá 150 lovasára és 100 gyalogosára szűkölt. 1566 után ez még tovább csökkent. Szigetvár elestét követően a Haditanács Kanizsa központtal új végvidéki főkapitányságot szervezett, melynek élére Tahy Ferenc személyében külön főkapitányt állított. Őt ugyan még a Balaton és a Mura–Dráva

közötti végvárak főkapitányaként (*supremus capitaneus inter lacum Balaton et fluvios Muram et Dravum regni Hungariae finium*) emlegetik az egykorú források,⁹³ utódai viszont már a kanizsai végvidéki főkapitányi címet (*Obrist in Kanischa und zugehöriger Grenzfestungen*) viselték. Ezután a dunántúli főkapitány parancsnoksága Tolna és Baranya megyék török kézre kerülését követően már csak a maradék 9 vármegye alkotta dunántúli kerület (*partes Transdanubianae*) hadügyére, valamint említett lovas és gyalogos csapatára korlátozódott. Állandó székhelye nem alakult ki, hiszen a tisztség mindenkori betöltőjétől függött, hogy kerületi főkapitányi katonaságával magánbirtokán vagy egy végvárban állomásozott. Ez utóbbi esetben egyúttal ő viselte a végvár kapitányi tisztét is. A határvédelem hatékonyabb ellátása és a különféle erők együttműködése érdekében ezt a gyakorlatot alkalmazták szívesebben. Ezzel magyarázható, hogy a 16. század második felében Zrínyi György két periódusban (1574–1575 és 1583–1592?) egy személyben töltötte be a kanizsai végvidéki és dunántúli kerületi főkapitányi tisztséget (l. a 2. térképet).⁹⁴

A Pozsonytól keletre egészen Zólyom megyéig húzódó „dunáninenni” területen a védelmi rendszer szervezete bizonyos mértékben eltért a horvát–szlávón és a dunántúli országrészen kialakult szisztémától. Az itt található végvárak a cseh–morva tartományok védelme szempontjából bírtak különös jelentőséggel. Ezek rendjei az uralkodó sürgetésére aktívabban az 1570-es évektől, mindenekelőtt Érsekújvár (Neuhäusel) erődjének építésétől kapcsolódtak be a bányavidékiek nevezett végvárak (*confinia antemontana, bergstädterische Grenze*) ellátásába.⁹⁵ Irányításukba ellenben nem kívántak komolyabban beleszólni, így ezt a feladatot 1564-től a bányavidéki végek főkapitánya (*bergstädterischer Grenzobrist, supremus capitaneus confiniorum antemontanorum*) látta el. Ugyanő töltötte be a „dunáninenni” országrész (*partes Cisdanubianae*) 10 vármegyéjének (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Hont, Nógrád és Zólyom) kerületi főkapitányi tisztét is. 1564 után tehát a „dunáninenni” kerületi főkapitány (*Kreisobrist in Cisdanubium, supremus capitaneus partium regni Hungariae Cisdanubianarum*) tisztsége gyakorlatilag egybeforr a bányavidéki végvárakat kormányzó végvidéki főkapitány tisztével. Ezt

93 Tahy utasításának kivonata (1567. nov. 13.): ÖStA KA AFA 1566/11/1. Vö. még 1567-ből: „finium intra lacum Balaton et Dravum ac Muram supremus capitaneus”. ÖStA HKA Familienakten D–T. 5. fol. 1. és fol. 4.

94 A két tisztség önálló voltát jól érzékelteti, hogy Zrínyi 1574. évi kinevezésekor mindkét tisztére külön utasítást kapott, 1588-ban pedig mindkét főkapitányságban külön főkapitány-helyettes (*Grenzobristleutnant*, ill. *Kreisobristleutnant*) segítette. 1574. aug. 14. „Instruction vber die CraiBhaubtmanschaff herdißhalb der Thonaw”: ÖStA KA HKR KIA IX. c. 1. és ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 159. fol. 14., 1574. szept. 4. „Instruction vber die oberst Haubtmanschafft Zu Kanischa”: Uo. fol. 15.; 1588: Archiv des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg (= Archiv GNM Nürnberg), Weltliche Fürsten (= WF), Siebenbürgen ZR 7657. fol. 75. és fol. 80.

95 L. erre vonatkozóan a cseh országgyűlési tárgyalások iratanyagát: Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Hrsg. von Königlich Böhmischem Landesarchiv. I–VII. 1526–1591. Prag, 1877–1891. és Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra RČS. v Praze. Díl I. 1527–1589. K vydání připravil František Roubířk. Praha, 1937. (Prameny k Československým dějinám vojenským. Svazek I.)

igazolja, hogy amikor 1569-ben Forgách Simont nevezték ki a végvárak és a kerület főkapitányává, két tisztségére már egyetlen utasítást kapott (l. a 3. térképet).⁹⁶

Felső-Magyarországon még speciálisabban alakult a határvédelem. Az 1560-as évek második feléig ezen az országrészen a török vazallus Szapolyai Jánossal, majd fiával János Zsigmonddal állandó háborúskodás folyt. Stratégiai okokból ezért a végvárak és a vármegyék haderejének, továbbá az ide vezényelt császári hadseregnek az irányítását nem választhatták szét. Ezeket egységesen az uralkodó felső-magyarországi mezei és egyéb hadainak főkapitánya (*Feldobrist/Generalobrist in Oberungarn, supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum*), 1559-től az említett Thelekessy Imre, majd Zay Ferenc, 1565–1568-ban pedig az európai hírví Lazarus von Schwendi parancsnoksága alá rendelték. Az Erdéllyel 1570-ben kötött speyeri szerződés után sem volt szükség a végvárak, illetve a vármegyék haderejének szétválasztására, így az ország felső részeiben (*partes superiores*) a kezdetektől ugyanaz a főkapitány — az uralkodó felső-magyarországi katonai helyettese (*prorex, királyképe*) — irányította mind a végvárakat, mind az országrész 13 vármegyéjét (Gömör-Kishont, Heves, Borsod, Szepes, Sáros, Torna, Abaúj, Zemplén, Ung, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa). Felső-Magyarországon tehát olyan határvédelmi főkapitányság alakult ki, mint amilyen a mohácsi csatát megelőzően az ország alsó részeiben létezett (l. a 3. térképet). Minőségi különbséget a hadügyi adminisztráció és a logisztika fejlődésének köszönhetően létrejött hivatalok és tisztségek jelentettek. 1567-ben a végvárak hatékonyabb finanszírozására Lazarus von Schwendi kezdeményezésére Kassán külön kamarát (*Szepesi Kamara, Zipserische Kammer, Camera Scepusiensis*) állították fel. A pénzügyigazgatás helyi centralizációja mellett ugyanekkor számos olyan tisztséget hívtak életre, melyek ezen a távoli országrészen a Haditanács mellett működő központi tisztségviselők helyettesítését kapták feladatul.⁹⁷

A felső-magyarországi főkapitányság szervezeti keretein belül mindemellett az erdélyi fejedelemséggel határos tiszántúli területeken az 1560-as évek közepén egy külön főkapitányságot is felállítottak. A szatmári vagy másként tiszántúli főkapitányt (*Obrist zu Sakmar samt zugehörigen Ortflecken jenseits der Theiß, supremus capitaneus Zatmariensis et partium Transstibiscanarum*) ugyanis szintén Lazarus von Schwendi javaslatára megbízták a Tiszától keletre fekvő végvárak (Kálló, Kisvárd, Ecsed, Szatmár) és vármegyék (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és részben Bereg) had-

96 ÖStA HKA HFU RN 21. 1570. Aug. fol. 100–108. és MOL E 136 N° 173. fol. 351. (1569. okt. 26.)

97 Felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettes (*Obrist-Zeugmeister-Leutnant in Oberungarn*) 1567-től; felső-magyarországi hadbíró (*Kriegsrichter in Oberungarn*) 1568-től; felső-magyarországi főépítész (*Baumeister in Oberungarn*) 1580 körül; felső-magyarországi salétromfelügyelő (*Salitterverwahrer in Oberungarn*) az 1590-es évek közepétől, továbbá időlegesen a 16–17. században: felső-magyarországi mustramester (*Mustermeister in Oberungarn*), hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister in Oberungarn*), hajóhídmester (*Schifbrückmeister in Oberungarn*) és élelmezésmester (*Proviantmeister in Oberungarn*). Mindezekre l. Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.) 183–221. Vö. még Ondrej R. Halaga: Počiatky Košice a zrod metropoly. Hospodársko–sociálne, správne a kultúrne dejiny. Košice, 1992. 380–390.

ügyének irányításával. Ezzel az intézkedéssel hatékonyan biztosították a Kassától távol fekvő területek védelmének egységes irányítását. A Szatmár központú „tiszántúli” főkapitányság kiépítésével a magyarországi védelmi rendszer olyan speciális övezete jött létre, mely nem a kereszténység örök ellenségei, az oszmánok birodalmával, hanem egy éppen születőben levő — jóllehet a szultánnal vazallus viszonyban álló — keresztény államalakulattal szemben védelmezte a magyar királyok fennhatósága alatt maradt területeket.⁹⁸ Ugyanekkor maga a fejedelemség is kialakította saját törökellenes védőzónáját, melynek várait (Zsáka, Bajon, Sarkad, Bél, Belényes, Székelyhíd, Adorján stb.) a végvidéki főkapitányokhoz hasonló jogkörrel a váradi főkapitány (*Obrist in Wardein, supremus capitaneus Varadiensis*) irányította.

Szatmárhoz hasonlóan a védelmi rendszerben Komárom vára is megkülönböztetett helyet foglalt el. Miként a 17. században Esterházy Miklós nádor szemléletesen megfogalmazta, „Komárom magán való végvár, mely nem függ egyetlen főkapitánytól sem”.⁹⁹ Speciális helyzetét kiemelt fontosságának köszönhetette. Komárom az ott állomásozó magyar naszádos katonasággal, azaz a dunai folyami flottával, közvetlenül a császárváros védelmét szolgálta. Főkapitánya (*Obrist in Komorn, supremus capitaneus Comaromiensis*) parancsnoki jogkörrel rendelkezett a végvárban állomásozó német katonaság és az erődítmény melletti városban szolgáló naszádosok és magyar huszárok felett egyaránt. Egyedüli felettese az Udvari Haditanács volt, melynek vezetői 1566 után — Pálffy Miklóst kivéve — kizárólag idegen származású főkapitányokat neveztek ki a végvár élére.

Amikor 1576-ban lejárt a törökkel kötött drinápolyi béke, a Habsburg-határvédelem egységes, jól kiforrott rendszert alkotott. Az ekkor számba vett 123 végvárban mintegy 22 500 lovas és gyalogos katona állomásozott. A védelem meghatározó része a magyarországi végvidékekre és kerületi főkapitányságokra nehezedett. Ezt elegendő azzal alátámasztanunk, hogy ebben az esztendőben a végvári katonaság teljes zsoldjának pusztán 22%-át fordították a horvát-szlavón végvidék 72 várában szolgálók fizetésére, miközben a győri végvidék 9 várára 14%, a felső-magyarországi 13 véghelyre pedig 32% jutott. Az osztrák tartományok védelme szempontjából az 1520–1530-as években még kétségtelenül fontosabb déli végvidékek jelentősége erre az időre messze háttérbe szorult a magyarországi védelmi övezetekkel szemben. Alsó-Ausztria és mindenekelőtt Bécs, illetve a német birodalom védőbástyája ekkor és a következő évszázadban már teljességgel a szűk értelemben vett Magyarország volt.¹⁰⁰ A horvát-szlavón végek az oszmán hódítás mellékirányába estek. Így még az is lehetségessé vált, hogy 1578-ban azok igazgatását az Udvari Haditanács átengedje a közben jelentősen megerősödő és önállósodó belső-ausztriai területek vezetőinek.

98 Pálffy G.: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer i. m. 124–125.

99 „Comaromium per se est, quod a nullo supremo generali capitaneo dependet”. Az 1642. évi megücsült országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március). Szerk. Hajnal István. Bp. 1930. (Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok.) 129.: N° 45. Vö. még *Kecskés László*: Komárom az erődök városa. Bp. 1984.

100 „Cron Vngern — ein Propugnakel vnnd VorMaur Deutscher Lannden”. (1570) StA Nürnberg, Ansbacher Reichstagsakten (Rep. 136.) Bd. 43. N° 19.

2. 3. a. *Modernizációs törekvések és eredményeik:
a nagy bécsi haditanácskozás reformjai (1578–1591)*

Míg az 1570-es évek közepére a királyi határvédelem egységes rendszerré fejlődött, az oszmánok maguk is kiépítették végvárjukat, melyre támaszkodva fokozatosan nyomultak előre.¹⁰¹ Állandó portyáikkal adóztató tevékenységüket a keresztes területeken tovább terjesztették és újabb falvak tucatjait hódoltatták meg.¹⁰² 1575-ben azután komolyabb akciókba kezdtek, midőn portyáik mellett elfoglalták a bánya-vidéki Kékkő, Divény, Somoskő, továbbá a Balaton-parti Fonyód várát, a horvát végeken pedig a Korana-parti Budačkinál már csaknem szabályos ütközetet vívtak, melyben maga a horvát végvidéki főkapitány-helyettes (*Obristleutnant der kroatischen Grenze*), Herwart von Auersperg is elesett.¹⁰³ Közben lejárt a nyolc esztendőre kötött drinápolyi béke, majd elhunyt II. Miksa császár, az Udvari Haditanács pedig szükségesnek ítélte, hogy a problémákat megvitassák és a határvédelem irányításában szerzett tapasztalatokra építve az addigiaknál még átgondoltabban szervezzék a török elleni védelmet. Az 1526 után létrejött új politikai viszonyok közepette tehát a Habsburgok, tartományaik védelme érdekében, kénytelenek voltak magukra vállalni a magyarországi védelmi rendszer Bécsből történő kiépítését. Harminc esztendővel később, 1556-ban a születőben levő új védelmi övezetek egységes irányítását oldották meg az Udvari Haditanács felállításával, újabb két évtizedet követően pedig már a csaknem teljességgel kialakult határvédelem működésének hiányosságait kívánták megtárgyalni. Ezek kapcsán már 1576-ban előzetes javaslatokat kértek a védelmet irányító központi és helyi vezetőkől, a regensburgi birodalmi gyűlésen jelentős katonai segílyt szavaztattak meg, majd 1577. augusztus közepén Bécsben haditanácskozást (*Wiener Hauptgrenzberatung*) hívtak össze a problémák orvoslására.

A másfél hónapig tartó haditanácskozáson Ernő főherceg elnöklete alatt a védelmi politika alapkérdéseit vitatták meg.¹⁰⁴ Foglalkoztak a katonaság fegyelmének, a végvárak erődítéseinek, az élelem- és hadianyag-ellátásnak a problémáival. Meg-

101 *Hegyí Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História könyvtár. Monográfiák 7.) 81–117.

102 Az oszmán terjeszkedésről kiválóan tanuskodnak azok a kárjegyzékek, melyeket a bécsi katonai vezetők az ellenséges betörésekről és pusztításról készített és küldött meg konstantinápolyi követeinek a szultánnal való panasztétel céljából. L. pl. ÖStA HHStA Türkei (Turcica) Karton 43. Konv. A. 1580. Nov.–Dez. fol. 25–32. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1589. Aug. N° 88., ill. Uo. Reg. 1591. Dez. N° 41. Vö. még *G. Gömör*: i. m. és *V. Simoniti*: Turki so v deželi že i. m.

103 *P[eter] von Radics*: Herbard VIII. Freiherr von Auersperg (1528–1575) ein krainischer Held und Staatsmann. Wien, 1862. VIII–IX. és 368–369.

104 A Hauptgrenzberatung jegyzőkönyve több másolatban maradt fenn: 1.) ÖStA KA AFA 1577/13/2. és ad 2.; 2.) MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositoriumok 77. Fasc. N.; 3.) Archiv GNM Nürnberg, WF Österreich ZR 7670.; 4.) Österreichische Nationalbibliothek, Wien. (= ÖNB) Handschriftensammlung Cod. 8678. 5.) Uo. Cod. 8345. és 6.) Uo. Cod. 12 660. Az eddigi irodalom igazi jelentőségében még nem tárgyalta a haditanácskozást. Vö. *K. Wessely*: Die Regensburger „harrige“ Reichshilfe i. m. 38–49.; *W. Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung i. m. 65–69. és tanácskozás anyagának kivonatos magyar kiadása: *Geőcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK 7(1894) 502–537. és 647–673.

tárgyalták az osztrák tartományok *Defensionordnung*ját, a végvárak finanszírozási nehézségeit, sőt — miként a középkorban Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején — most is felmerült a német lovagrend Magyarországra telepítésének lehetősége.¹⁰⁵ Mindezek mellett a központi kérdés az volt, fenntartandó-e a törökkel 1568-ban nyolc esztendőre kötött látszólagos béke vagy támadólag kell fellépni az ellenséggel szemben. Lazarus von Schwendi és Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány elképzelései közül a résztvevők az előbbi javaslatát támogatták, mely a birodalom és a Habsburg-tartományok erőt reálisan felmérve a még szervezettebb és átgondoltabb védelmi politika mellett voksolt. Az új védelmi rendszer fejlődése során egyetlen alkalommal vitatták meg ilyen alaposással a határvédelem problémáit és dolgozták ki az aktív védelemre (másként szólva a védelmi háborúra) építő koncepciót. Lazarus von Schwendi elképzelése olyan zárt és szigorúan ellenőrizhető védelmi övezetek kialakítására irányult, melyek a kedvező természeti viszonyokra még inkább építve, az addigiaknál jóval hatékonyabban állhatnak ellen a „háborús békecévek” alatt berendezkedő török haderő portyáinak, és egyúttal képesek feltartóztatni az egyre kiterjedtebb királysági adóztatást.

Mielőtt rátérnénk a megfogalmazott reformok végrehajtására, szólnunk kell arról, hogy a haditanácskozás fontos állomás volt abban az 1564-től 1578-ig tartó folyamatban, melynek eredményeként a horvát–szlavón végvidék az újonnan felállított grazi *Belső-Ausztriai Haditanács (Innerösterreichischer Hofkriegsrat)* igazgatása alá került. Ennek körülményeit Wienfried Schulze monográfiájának köszönhetően kiválóan ismerjük,¹⁰⁶ ezért összefoglalóan elegendő annyit kiemelni, hogy 1578-ban a törökellenes védelmi rendszer irányítását két részre osztották. A déli két végvidék kormányzását a Belső-Ausztriai Haditanács központi igazgatása alatt Károly főhercegre mint a horvát–vend végvidék főkapitányára (*Generalobrist kroatischer- und windischer Grenze*), a Drávától Erdélyig húzódó négy magyarországi végvidéket (kanizsai, győri, bányavidéki és felső-magyarországi) pedig ugyanekkor Ernő főherceg vezetésére bízták.¹⁰⁷ A török diplomácia irányításában az Udvari Haditanáccsal ellentétben azonban a belső-ausztriai katonai vezetésnek elenyészően csekély befolyás jutott.

Noha a védelmi rendszer igazgatását két részre osztották, a végvidékek vezetőknek szoros együttműködésére továbbra is nagy szükség volt. Kiváló példaként szol-

105 *Hans von Zwiedineck-Südenhorst*: Über den Versuch einer Translation des Deutschen Ordens an die ungarische Grenze. Archiv für österreichische Geschichte (= AÖG) 56(1878) 403–445. és *Wilhelm Erben*: Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze. AÖG 81(1895) 513–599. és *Illéssy János*: Törökvések a német lovag-rend meghonosítására Magyarországon. Sz 36(1902) 233–248.

106 *W. Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung i. m. Vö. még *Viktor Thiel*: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. ZHVSt 12(1914) 159–170.; *Artur Steinwenter*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). ZHVSt 20(1924) 43–59.; *Günther Probst-Ohstorff*: Die innerösterreichische Hofkriegsratsordnung und die windisch-kroatische Grenze. Blätter für Heimatkunde 35(1961) 92–98.

107 Károly utasítása: *Radoslav Lopašić*: Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia). Knjiga I. Od godine 1479 do 1610. Zagreb, 1884. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XV.) 56–60.: N° XXXIV. Ernő kiadatlan instrukciója: ÖStA KA HKR KIA IX. a. 2. Vö. 1578: 15. tc. CJH 676–677.

gál erre a Kanizsától délre a Mura folyóig terjedő bajcsavári végvidéki körzet (*weitschawarische Grenze*) 1578. évi létrehozása (1. a 2. térképet). Zrínyi György szorgalmazására a stájer rendek 1578-ban Kanizsa közvetlen közelében saját költségükön felépítették Bajcsavár várát és azt a szintén általuk fenntartott Murakeresztúr és Fityeháza őrhelyekkel együtt a vend főkapitánysághoz csatolták (*windische und weitschawarische Grenze*).¹⁰⁸ Ettől kezdve a kanizsai és vend–bajcsavári végvidéki főkapitányok összehangolt együttműködésére volt szükség a Murától Kanizsáig terjedő terület védelmének megszervezésében. Mivel pedig Kanizsa jelentősége a stájer és alsó-ausztriai rendek fenyegetettsége miatt különösen megnőtt, azok annak erősítésében és ellátásában is meghatározó szerepet vállaltak.¹⁰⁹

Az 1577-ben kidolgozott védelmi koncepció jegyében hamarosan a végvidéki főkapitányságokat a török portyákkal szemben hatékonyabban működő védelmi övezetkévé szervezték. A Kanizsa-patak völgyét például malomgátakkal duzzasztották fel, az átkelőket eltorlaszolták, illetve azok mentén palánkokat és őrházakat emeltek, a rendszerbe nem illő kisebb várakat pedig felrobbantották. Ennek eredményeként az egymástól látótávolságban álló őrházak segítségével hatékonyan ellenőrizték a török által korábban használt átkelőket, a hézagmentes vízvédelmi rendszer kialakításával pedig a portyázókat meggátolták újabbak létrehozásában. Hasonló őrházrendszert alakítottak ki elsősorban elhagyott templomokból és kisebb várakból a Rába mentén és Győr előterében, a bányavidéki végeken Korpona és Zólyom körzetében, Felső-Magyarországon pedig a Kassa felé vezető Bódva menti úton, Szendrő környékén (1. a 3. térképet).¹¹⁰ Miközben minden stratégiaileg fontos kis helyet igyekeztek megerősíteni, az 1580-as évekre itáliai hadiépitészek vezetésével, a modern erődépítészet elveinek megfelelően két teljesen új végvárat emeltek, melyek azután végvidékük fővárává léptek elő. A bányavidéken a Nyitra jobb partján a cseh–morva rendek jelentős támogatásával építették Érsekújvár erődítményét, mely Pálffy Miklós 1589. évi főkapitányi kinevezését követően az ettől kezdve gyakran már érsekújvári végvidéknek nevezett határövezet (*Neuhäuseler Grenze, confinia ad Újvár pertinentia*) új székhelye lett.¹¹¹ Ugyanekkor a horvát végeken, a Korana és a Kulpa folyók összefolyásánál Károly főherceg szorgalmazására és irányításával épült fel Károlyváros (Karlstadt, Karlovac) erődítménye, mely az időközben kettéváló horvát–szlávón végvidék horvát (*kroatische Grenze*) vagy másként károlyvárosi részének (*Karlstädter Grenze*) fővárává vált.¹¹² A vend végek központjává ugyan-

108 *Franz Otto Roth*: Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen „Friedensjahr“ 1578. ZHVSt 61(1970) 151–214.

109 *Franz Pertl*: Die Grenzabwehr gegen die Türken im westlichen Ungarn und die niederösterreichischen Stände 1564–1601. (Univ. Diss.) Wien, 1939. 33–69 a.

110 *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Végvár és környezet* i. m. 163–172. és *Pálffy Géza*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995. tavasz 61–86.

111 Pálffy utasítása és benne az új főkapitányi székhely, Érsekújvár kijelölése (1589. jún. 1.): ÖStA HHStA Archiv Pálffy Arm. I. Lad. I. Fasc. I. N° 11. és MOL E 196 MKA Archivum familiae Thurzó Fasc. 34. N° 44.

112 *Milan Kruhek*: Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca. In: *Karlovac 1579–1979*. Karlovac, 1979. 81–104.

ekkor Varasd lépett elő, melyről ezeket a végvárat a 17. század elejétől varasdi végvidékként (*Warasdiner Grenze*) is kezdték emlegetni. Mindemellett az 1577-ben megfogalmazott koncepció jegyében a két déli határvédelmi övezetben tovább tökéletesítették a kapitányságokba (például zenggi, bihácsi, ogulini, hrasztovica, illetve ivanicsi, kőrösi, varasdi és kaproncai) szervezett végvárok és a közöttük felállított őrházak, a *csárdák*ok rendszerét (l. az 1. térképet).

A haditanácskozáson megfogalmazott reformok végrehajtása az 1580-as évek második felére meglehetősen lelassult, a Habsburg-udvar több milliós adóssága mellett ugyanis nem volt lehetőség az újítások teljes körű megvalósítására. A negyedszázadig tartó békeidőszak végére ennek következtében a végvárok meglehetősen leromlott állapotba jutottak. A „háborús békeévek” közepette azonban még így is tökéletesen ellátták feladatukat: az oszmánok fokozatos előrenyomulása megnehezedett, adóztató tevékenységük pedig — ha csak időlegesen, de — visszaszorult. A Habsburg-birodalom törökellenes védelmi rendszere Magyarországon és csatolt tartományain hatékonyan funkcionált. A határvédelem igazgatásában és az új végvidékek megszervezésében szerzett tapasztalatok pedig kifermálták azokat a módszereket és mechanizmusokat, melyek a 17. században is alapul szolgálhattak a hosszú török háború után újjáélesztett védelmi rendszer irányítására és működtetésére. Ez volt 1577 reformjainak igazi eredménye.

2. 3. b. Határvédelem nyílt háborúban (1591–1606)

A kortársak által 1591-től számított „tizenötéves háború”¹¹³ oszmán sikerei hasonló mértékben roppantották meg a védelmi rendszer szervezetét, mint I. Szülejmán szultán 1566. évi hadjárata. Jóllehet a török előrenyomulása ezúttal korántsem volt olyan látványos, Bihács (1592), Győr (1594), Eger (1596) és Kanizsa (1600) eleste mégis több helyen vágott éket a határvédelemben. Ezeket a fővárat, illetve a korábban köréjük szervezett és velük együtt elvesztett kisebb erődtípusokat újabb várak lánccolatával, azaz újabb végvidékek létrehozásával kellett pótolni. A nyílt háború közepette minderre alig volt lehetőség. Pusztán olyan kényszerintézkedésekre futotta a katonai vezetők erejéből, mint amelyeket elődeik hoztak az 1550-es évek idején. Ennek a másfél évtizednek a küzdelmei ellenben igen eltértek a 16. század közepének várháborúitól. A Habsburg-birodalom törökellenes magyar hadszíntere első modern háborúját élte át. Ennek menetét pedig a jelentősebb végvárokért folytatott ostromok mellett mindenekelőtt a mezei seregek összecsapásai határozták meg.

Bihács eleste jelentette a legkisebb veszteséget a védelmi rendszer szervezetében. Az oszmánok 1570-es évekbeli Una-parti előrenyomulását követően — Jajca, majd Gyula egykori helyzetéhez hasonlóan — Bihács török végvárok szorítógyűrűjébe került. Az időben felépített Károlyváros és a tőle délre a Glina, a Korana és a Mrežnica völgyeire támaszkodó várláncolat azonban 1592 után elégséges volt Bihács és tartozékainak északnyugati irányú pótlására.¹¹⁴ A Kulpa folyó partján, Sziszekttől

113 L. legújabban *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993.

114 *Zorislav Horvat–Milan Kruhek*: Stari gradovi i utvrđenja u obrani Karlovca u XVI i XVII stoljeću. In: Karlovac 1579–1979 i. m. 59–79.

nyugatra fekvő területeken ugyanakkor a stájer rendek finanszírozta Petrinja vára és a fokozatosan kialakuló speciális, úgynevezett báni végvidék (*banische Grenze, confinia banalia*) vette át feladatait. A Varasdon székelő horvát–szlavón bán 500 főnyi haderejét az 1577. évi haditanácskozás szorgalmazására ugyanis Glina- és Kulpa-parti várakban (Bovič, Brest, Brkišovina stb.) osztották szét,¹¹⁵ melyek azután a 17. század elejére a Kulpa vonalára szorulva fokozatosan egységes rendszerré forrtak. Mindez azt jelentette, hogy a bán a horvát–szlavón területek nemesi felkelése mellett a délvidéki végvárak egy részének irányítását is megszerezte. A századfordulón így már kerületi és végvidéki főkapitányi feladatokat egyaránt ellátott. Mohács előtti egységes hatáskörének kettéválását igazolja azonban, hogy báni végvidéki feladatkörére külön tisztség elnevezése alakult ki (*banus, necnon confiniorum Colapianorum regni Slavoniae supremus capitaneus*).¹¹⁶ Az általa irányított várak nem a grazi, hanem a bécsi Haditanács igazgatása alá tartoztak, hiszen őrségüket nem a belső-ausztriai tartományok segélyéből, hanem a horvát–szlavón rendek hadiadójából és egyéb magyarországi jövedelmekből fizették.

Ellentétben Bihács elvesztésével, Győr, Eger, majd Kanizsa török kézre kerülése komoly feladatok elé állította a bécsi és a II. Rudolf császár (1576–1612) által megszervezett prágai *Udvari Haditanácsot* (*Prager Hofkriegsrat*, 1593–1611). Győrtől egészen a császárvárosig nem volt komolyabb vár, mely ellenállhatott volna egy jelentősebb oszmán támadásnak. Noha 1595-ben Magyaróvárra rendelték a korábban Győrré és Tatára, Sárvárra pedig a megelőzőleg Veszprémre és Pápára fordított zsoldösszegeket,¹¹⁷ Bécs közvetlen előterében már nem lehetett újabb végvidéket szervezni. Szerencsére az oszmánoknak sem futotta erejükből további terjeszkedésre. Győr 1598. évi felszabadítása pedig lehetővé tette, hogy az Alsó-Ausztriát védő határövezetet újjászervezzék. Sőt 1601-ben a visszafoglalt Székesfehérvár erődítményét is a végvidékhez csatolták, mivel azonban csak egy esztendőre tudták megtartani, a Balatontól északra fekvő területeken a hosszú háború előtti határ állt vissza.

1606-ra egyedül az érsekújvári végek határait sikerült a keresztény csapatoknak délebbre tolniuk. Fülek, Nógrád, Szécsény és számos kisebb Hont, Nógrád és Gömör megyei török végvár 1593 telén történt visszafoglalásával a bányavidéki végek jelentősen megerősödtek. Ezzel szemben a Bihácshoz hasonló előretolt pozícióban fekvő Egert az 1570-es évektől fokozatosan kiépített Szendrőnek és szomszédainak (Putnok, Szádvár, Ónod, Tokaj, Krasznahorka stb.) kellett azután a 17. században pótolnia. A legnagyobb nehézséget Kanizsa elvesztése jelentette, hiszen ennek hátterében — Biháccsal és Egerrel ellentétben — csak néhány jelentéktelenebb várat vontak be korábban a kanizsai végvidéki főkapitányság várrendszerébe. A Balatontól nyugatra fekvő területeken tehát teljesen új végvidéket kellett szervezni. Ezt az úgynevezett Kanizsával szembeni végvidéket (*gegen Kanischawärts ligende Grenze, confinia Canisae opposita*) először Körmend és a távoli Sárvár központokkal a Rába

115 L. ennek eredményét 1588-ból: Archiv GNM Nürnberg, WF Siebenbürgen ZR 7657. fol. 97–103. Vö. K. Kaser: i. m. 259–262. és Milan Kruhek: Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI i XVII stoljeća. In: Vojna Krajina i. m. 215–257.

116 Zaključci hrvatskog sabora. Svezak I. 1631–1693. Zagreb, 1958. passim.

117 ÖNB Handschriftensammlung Cod. 10 775. fol. 17–32. és Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien. Ständisches Archiv, Ständische Akten A–VII–14.

és a Zala folyók mentén próbálták felállítani.¹¹⁸ A Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelés azonban Magyarország teljes területén megghiúsította az új határvédelmi övezetek gyors kiépítését. Megszervezésükre majd csak az 1606-ban megkötött bécsi és zsitvatoroki békék után kerülhetett sor.

2. 4. Új végvidékek kialakulása és a határvédelem újabb formái (1606–1699)

1606-ban a Habsburg-birodalom törökellenes magyarországi és délvidéki hadszínterén több mint fél évszázadra hosszú béke, pontosabban ismét határ menti összecsapásokra korlátozódott „háborús” korszak köszöntött be. Miként I. Mátyás király, majd II. Miksa császár uralkodása idején a nyugalmasabb esztendőket most is lehetővé tették, hogy az új határvédelmi egységeket a 16. században jól kiforrott szervezési módszerek és igazgatási gyakorlat segítségével minél gyorsabban kiépítsék. A Tiszántúlon Szatmár megtartotta korábbi jelentőségét, noha Bethlen Gábor, majd I. és II. Rákóczi György uralkodása idején többször az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott. Eger szerepét a Tisza, Sajó és Bódva menti végvárak, mindegyikét Szendrő és Tokaj hatékonyan vették át. A Kanizsával szembeni végvidéket 1607 után végül Egerszeg központtal a Zala folyó mentén, illetve Lenti és Kiskomárom várának körzetében szervezték meg. Elvileg ehhez a végvidékhez tartozott Légrad vára is, a gyakorlatban azonban a szomszédságában fekvő kisebb muraközi őrhelyekkel együtt kapitányságát (*praesidii Legradiensis ac totius Insulae Muraköz supremus capitaneatus, Zerinishche Grenze*) a Zrínyi család tagjaira bízták. Ugyanekkor Stájerország rendjei megerősítették és stájer végek elnevezés (*steirische Grenze, steirische Konfinien-Plätze*) alatt egységes rendszerbe — ugyan nem külön főkapitányságba — szervezték a Kanizsa felé eső határ menti osztrák várakat (Harberg, Fürstenfeld, Feldbach, Radkersburg és Pettau).¹¹⁹

A Varasd központú vend végvidék a Kulpa déli partján fekvő Petrinjával egyesülve a vend–petrinjai végek (*windische und petrinianische Grenze, regni Slavoniae confinia et Petrinia*) elnevezést vette fel. A horvát főkapitányságnak a Kapela-hegységtől nyugatra fekvő, Zengg környéki részét a 16. század közepétől egyre gyakrabban tenger melléki végekként (*Meergrenze, confinia maritima*) emlegették. Ennek következtében a Károlyváros központú főkapitányság a 17. század első felére a horvát–tenger melléki végvidék (*kroatische und Meergrenze, confinia Croatica et maritima/confinia Croatiae et maritima*) elnevezést kapta. A Kulpa partján sorakozó báni végvárakat (*banische Grenze, confinia banalia*) pedig ugyanebben az időben gyakran kulpai végvidéknek (*confinia Colapiana*) hívták.

A védelmi rendszer határozó elemét alkotó hat végvidéki és az átmeneti jellegű báni főkapitányság az 1663-ban kirobbant török háború kezdetéig — melyet akár újabb alperiódus határának is tekinthetnénk — gyakorlatilag változatlan formában állt fenn, miként azokat 1641-ben Esterházy Miklós nádor az uralkodóhoz intézett

118 ÖStA KA HKR KIA IX. c. 4., MOL P 1313 Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslevéltára, Memorabilia N° 237. és ÖStA KA Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Croatica 1600. Nov. N° 1.

119 ÖNB Handschriftensammlung Cod. 9225. fol. 4. és fol. 34.

memorandumában számba vette: „Magyarország Szent Koronájának joghatósága alatt az Adriai-tengertől az erdélyi végekig és határig hat főkapitány, azaz főkapitányság található, tudniillik: a kassai, az [érsek]újvári, a győri, a Kanizsával szembeni végváraké, valamint Szlavóniáé [azaz a varasdi] és Horvátorszáé [azaz a károlyvárosi], kivéve a báni végeket, melyek élén a horvát–szlávón bán áll.”¹²⁰

Az 1663–1664. évi török háború az egységes védelmi rendszerbe — noha annak csak egy viszonylag kis területén — ismét éket vágott. A bányavidéki végeken a főkapitányság központjának, Érsekújvárnak az elestét követően Alsó-Ausztria és Bécs, valamint a cseh–morva tartományok közvetlen veszélybe kerültek. Ezért védelmük biztosítására a Vág partján új modern erődöt (Lipótvár) emeltek és körülötte 1665-ben új végvidéket szerveztek,¹²¹ miközben Magyarország számos más végvárba is jelentős számú, már ezredbe szervezett német katonaságot vezényeltek. Az új védelmi övezet az Érsekújvárral szembeni (*gegen Neuhausel ligende Grenze, confinia contra Újvár posita*), illetve a lipótvári végvidék (*leopoldische Grenze*) elnevezést kapta.¹²² Jelentősége vetekedett a Bécs védelme érdekében ekkor ugyancsak megerősített győri végvidékével. Erre utal, hogy a Lipótvár környéki erődítmények, valamint Pozsony várának igazgatását kivonták a bányavidéki főkapitány hatásköréből és a Haditanács közvetlen megbízottja, a lipótvári német főkapitány vezetésére bízták.

A végvidéki főkapitányságok mellett a 17. század folyamán is fennmaradt a határvédelem másik — a hadügy fejlődésének következtében ugyanakkor egyre jelentéktelenebb — elemét alkotó kerületi főkapitányságok rendszere. Ezeket 1669-ben ugyancsak egy kortárs, Vanoviczi János pálos misszionárius a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* számára írott jelentésében a következőképpen sorakoztatta fel: „A kerületi főkapitányok [másként királyképék — P. G.] közül az első Varasdon Horvátországban, a második Németújvárott Magyarországon, a harmadik Semptén a Dunától északra, a negyedik, a felső-magyarországi kerületi főkapitány pedig Kassán lakik.”¹²³ Az elsőként említett kerületi főkapitány a Varasdon székelő Zrínyi Péter horvát bán volt, aki végvidéki főkapitányként a Kulpa menti speciális báni végeket is igazgatta. A Németújvárott lakó Batthyány Kristóf dunántúli kerületi főkapitány ugyanekkor egyúttal a Kanizsával szembeni végvidék vezetését, a Semptén székelő Esterházy Pál „dunáninnyi” főkapitány pedig — a lipótvári övezet kivételével — a bányavidéki végeket irányította. Mindez azt jelentette, hogy az osztrák tartományok biztonsága szempontjából kevésbé fontos végvidékeket — miként a 16.

120 „sunt huiusmodi supremi generales capitanei seu capitaneatus sub jurisdictione Sacrae Coronae Hungariae a Mari Adriatico usque ad limites et terminos Transylvaniae sex, utpote: Cassoviensis, Novae Arcis, Jauriensis, praesidorum Canisae oppositorum, Sclavoniae et Croatiae regnorum, praeter confinia banalia, quibus banus Croatiae et Sclavoniae praeest.” *Hajnal I.*: i. m. 128.: N° 45.

121 *František Sedláč: Z dejín pevnosti Leopoldov. Vlastivedný časopis (= VČ) 12(1963) 151–153. és Jozef Šimončič: Mesto Leopoldov — jeho vznik a vývoj. VČ 20(1971) 72–73.*

122 ÖNB Handschriftensammlung Cod. 7235. fol. 83–93. és ÖStA HKA HFU RN 219. 1665. März fol. 166–215.

123 „Proreges, unus Varasdini in Croatia, alter in Nemet Uyuar, in Vngaria, tertius in arce Sente ultra Danubium, quartus Cassoviae, prorex partium superiorum regni Vngariae.” *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. *István György Tóth*. Roma–Bp. 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma Fontes 1.) 151.: N° 14.

században is — egy-egy magyar főkapitány vezetésére bízták, akik egyúttal kerületi főkapitányi tisztséget is viseltek. A rendek 17. századi megerősödése mellett ez azért is indokolt volt, mert a magyar hadkiegészítés gyengéinek köszönhetően a kerületi főkapitányságok erre az időre csaknem teljesen elvesztették katonai jelentőségüket. A vérükkel adózó rendek mégis görcsösen ragaszkodtak fenntartásukhoz, hiszen ez legitímálta tényleges részvételüket a török elleni védelemben, illetve annak leg-
alábbis helyi irányításában.

A végvidéki és kerületi főkapitányságok rendszere mellett a 17. században a határvédelem egészen új formái jelentek, illetve erősödtek meg. Mindez a hosszú békeidőszakkal és a Habsburgok törökellenes politikájával függött alapvetően össze. A birodalom a „harmicéves háború” időszakától fegyveresen kapcsolódott be az európai nagyhatalmak versengésébe, ezért az oszmánokkal diplomáciai úton mindenáron igyekezett fenntartani a békességet. A magyar hadszíntér ellátására így egyre kevesebb segély jutott. Ennek következtében az 1640-es években a királyi őrséggel ellátott végvárak száma a 16. század második felének közel 120 váráról 88-ra, a végvári katonaság létszáma pedig a korábbi 22 000 főről mintegy 17 000-re csökkent.¹²⁴ A királyi végváriak által korábban ellenőrzött őrházrendszert és a mintegy 5000 főnyi uralkodói zsoldért szolgáló katonát teljességgel nehezen lehetett pótolni. A megoldást az jelentette, hogy a határ menti területek földesurai egyre jelentősebb mértékben kapcsolódtak be magánhadseregükkel és különböző mentes-
ségek fejében katonáskodó, gyakran telepített alattvalóikkal, az úgynevezett katonaparasztokkal (*Soldatenbauer*) a török portyák elleni védekezésbe.¹²⁵ A déli végeken ugyanezt a szerepet a katonáskodásuk fejében uralkodói kiváltságokkal felruházott vlahok (*Valachi*) töltötték be.¹²⁶ Ugyancsak megnőtt a 17. század elejétől egyre szaporodó királyi és magánföldesúri hajdútelepülések jelentősége.¹²⁷ Végül soron arról volt szó, hogy a végvárak rendszere mögötti terület jóval aktívabban kényszerült részt venni a határvédelem funkcióinak ellátásában. A korábban uralkodói fenntartású őrházak rendszerét a határ menti földesurak és főkapitányok által irányított katonaparasztok és hajdúk védelmezte megerősített település- és őrházrendszer vette át. Ez a hátszói második védvonal jól kiegészítette a királyi fenntartású végvárrendszert, hiszen a végvidéki és kerületi főkapitányságok gyakran éppen ezeken a helyeken összpontosultak egy kézben, s ez lehetővé tette a királyi és magánföldesúri csapatok hatékonyabb együttműködését.

124 *Hajnal I.*: i. m. 128–131.: N° 45. Majd csak az 1663–1664. évi háborút követően rendelték ismét jelentősebb számban már ezredkebe szervezett és zászlóaljanként szétosztott német katonaságot a magyarországi végvárakba.

125 *N. Kiss István*: Katonaparasztság. (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain — XVII. század.) In: *HK 20*(1973) 319–330. és *Uő.*: Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege. Das Soldatenbauerntum. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 273–296.

126 *Ekkehard Völkl*: Militärgrenze und „Statuta Valachorum”. In: *Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen* i. m. 9–24. és *K. Kaser*: i. m. passim.

127 Összefoglalóan *I. Rác István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. (Magyar történeti tanulmányok II.)

3. A határőrvidékek rendszerének kiépülése a 18. század elején

Az oszmánok ellen 1683-ban indított és az 1699. évi karlócai békével lezárt úgynevezett felszabadító háború eredményeként a két világbirodalom határvidéke a Száva, a Duna, a Tisza és a Maros vonalára húzódott vissza. A Habsburg katonai vezetés által a 16. század második felére Magyarországon kiépített védelmi rendszer további fenntartása a hódoltság megszűntével szükségtelessé vált. Az 1718-ban visszafoglalt Temesköz és Belgrád kivételével a 18. század fordulójára a mohácsi ütközetet megelőző határviszonyok álltak vissza. Ebben a szituációban az volt a kérdés, hogy az új — immáron harmadik törökellenes — határvédelmi rendszer Magyarország déli területein a Mohács előtti vagy a 16–17. századi szervezeti és irányítási keretek között, vagy esetleg minőségileg ismét egészen új módon jön létre.

Az új határvédelem kiépítésére kétféle megoldási javaslatot dolgoztak ki. Az egyik Esterházy Pál nádor és a magyar rendek által az ország új berendezkedése kapcsán 1688-ban megfogalmazott javaslat,¹²⁸ a másik pedig az Udvari Haditanács 1690-es években kialakított koncepciója volt.¹²⁹ A magyar rendek a középkori védelmi rendszert akarták a bánóságok és az egységes határvédelmi főkapitányságok újjáélesztésével, illetve az uralkodó katonai helyettese, a nádor korábbi hatáskörének felelevenítésével visszaállítani. A végvárak védelmét ugyanakkor német, magyar és délszláv főkapitányok közös irányítása alatt 12 000 német és 12 000 magyar–délszláv katonából álló, rendszeresen fizetett, állandó haderővel kívánták biztosítani. Elképzelésük szerint az utóbbiakat nagyrészt a régi végvári hadinépből állították volna ki, jóllehet a német katonasághoz hasonlóan a kor követelményeinek megfelelően már ezredkebe szervezett keretek között. A 24 000 katona zsoldjának biztosítására a visszafoglalt ország hadiadóját elegendőnek ítélték.

Az Udvari Haditanács elképzelése alapjaiban tért el a rendek javaslatától. A bécsi katonai vezetés a 16–17. századihoz bizonyos mértékben ugyan hasonló, de mégis minőségileg új határvédelmi övezeteket kívánt létrehozni. Ezeket a déli országrészen újjáéledő polgári közigazgatás rendszerétől, a vármegegyéktől, élesen el kívánta határolni, azaz külön határőrvidék-rendszert (*Militärgrenze*) szándékozott kiépíteni. A modern hadügy kívánalmainak megfelelően ezredkörzetekre (*Regiment-bezirke/Kompaniebezirke*) osztható határőrvidékek irányításában a magyar rendeknek semmiféle szerepet nem szántak, annak egységes központi vezetését ugyanis nem Budáról — miként a középkorban történt — hanem kizárólagosan Bécsből kívánták megoldani. Ezzel a védelmi rendszer korábban kerületi és végvidéki főkapitányságokra való kettéoszlását egyszerűen megszüntethették és egységes pa-

128 *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42(1971) 137–161. és *Varga J. János*: Berendezkedési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”. Sz 125(1991) 449–488.

129 A 3. jegyzetben idézett munkákon kívül a jelentős irodalomból I. újabban: *Kurt Wessely*: Neuordnung der ungarischen Grenzen nach dem großen Türkenkrieg. In: *Die k. k. Militärgrenze* i. m. 29–93., ill. a magyar nyelvű irodalomból *Koroknai Ákos*: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Bp. 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73.)

rancsnoki hatásköröket dolgozhattak ki. A határvédelmet biztosító katonaságot a nádori tervezettel ellentétben nem a korábbi magyar végváriakból kívánták felállítani. Azok egyrészt maguk sem szívesen hagyták el egykori végvárukat, melynek környékén a 17. században egyre gyakrabban földet-szőlőt műveltek vagy állattenyésztéssel foglalkoztak, másrészt elbocsátott és földönfutóvá vált tagjaikat már az 1670–1680-as évektől magyar császári ezredекbe toborozták. Különleges könnyűlovas harcmodoruknak köszönhetően a birodalom francia hadszínterén ugyanis rájuk igen nagy szükség volt. Így a határőrvidékek új katonaságát a végvárakban szolgáló német ezredек mellett az oszmán területekről elmenekült és a délvidéken letelepített, majd katonáskodásuk fejében kiváltságokkal földhöz juttatott szerb, horvát és vlah népesség adta. A magyar rendek és a Haditanács elképzelésének pusztán egyetlen közös eleme maradt: a visszafoglalt Magyarországnak anyagilag részt kellett vállalnia a déli határain kiépítésre váró határőrvidékek ellátásában.

Az új határvédelmi rendszer alapjainak lerakása a 18. század első évtizedében az Udvari Haditanács koncepciója alapján valósult meg. Az Adriai-tengertől az erdélyi területekig a károlyvárosi, báni, varasdi, szávai, dunai, tiszai és marosi határőrvidékeket szervezték meg, melyeket később jól elkülönülő ezredkerületekre osztottak. Míg a nagyobb határőrhelyek, illetve végvárak védelmét az állandó német ezredек biztosították, addig a földhöz juttatott és privilegizált katonaparaszt-határőrök a közöttük fekvő őrházakban (csárdákokban) teljesítettek szolgálatot. Az új védelmi rendszer központi irányítását a Belső-Ausztriai Haditanács 1705. évi feloszlását követően teljességgel a bécsi Udvari Haditanács vette át. A Magyarország déli határsávján kiépült új rendszer igazgatásából a magyar rendek teljesen kiszorultak. A bécsi katonai vezetés a határőrvidékek létrehozásával hármass problémát oldott meg. A 16–17. században a hadügy és a határvédelem központi és helyi igazgatásáért a magyar rendekkel vívott küzdelmet végleg saját javára döntötte el; az oszmán területekről elmenekült délszláv népesség letelepítésével és a határvédelemben való bekapcsolásával társadalmi feszültségforrások gócpontjait számolta fel; mindeközben pedig olyan új védelmi rendszert épített ki, mely a nemzetállamok 19. századi létrejöttéig hatékonyan biztosította Magyarország és ezáltal a Habsburg-birodalom védelmét az oszmán csapatokkal szemben.

*

A törökellenes védelmi rendszer közel félévezredes történetéről írott áttekintésünk természetesen az olvasóban felmerült számos kérdésre nem adhatott választ. Ezekre említett készülő monografikus összefoglalásunkban igyekszünk majd feleletet keresni. Úgy véljük, jelen munkánk már akkor is elérte célját, ha bizonyítani tudta, hogy a török elleni védelmi rendszer fejlődése csakis a teljes magyarországi hadszíntér történetének ismeretében, a most kijelölt három nagy korszakra osztva érthető meg. A védelmi rendszer szervezetében és irányításában ugyanis minőségi változást 1526 és 1699 hozott. A mohácsi ütközetig a középkori magyar királyság a horvát–szlávonbán, az alsó részek főkapitánya és az erdélyi vajda igazgatása alatt álló, egységes határvédelmi rendszerével állta útját az oszmán előrenyomulásnak. Összeomlása után a Habsburg-uralkodókra nehezedett a feladat, hogy tartományaik határain kívül,

Magyarország területén állítsák meg az ellenséget. Az új védelmi rendszer létrehozásában azonban nem nélkülözhetők a dualista államhatalmi struktúrában velük szemben álló magyar rendek segítségét és praktikus okokból nem is szoríthaták ki azokat teljességgel annak legalább helyi irányításából. Ezzel magyarázható, hogy a határvédelem kettős főkapitánysági rendszerre oszlott: meghatározó elemét az uralkodó által finanszírozott végvárakból felépülő végvidéki generalátusok jelentették, a vármegyék által kiállított haderőre és az elavult nemesi felkelésre támaszkodó kerületi főkapitányságok tényleges szerepe ugyanis gyakorlatilag csaknem teljesen jelentéktelenné vált. Mindennek ellenére csak a 18. század elején vált lehetővé, hogy az Udvari Haditanács délszláv katonaelemek letelepítését követően a magyar rendek kizárásával, ugyanakkor a felszabadított Magyarország területén létrehozza a határőrvidékek rendszerét.¹³⁰

Függelék¹³¹

A horvát, és vend–bajcsavári végvidék várai 1582-ben

1. Laibach, Ljubljana, Slov
2. Sanktveit am Pflaum, Fiume, Rijeka, Cro
3. Ledenice, Cro
4. Zengg, Segnia, Senj Cro
5. Bag, Karlobag, Cro
6. Brinje, Cro
7. Brlog, Cro
8. Otočac, Otocsác, Cro
9. Dabar, Cro
10. Jesenica, Lička Jesenica, Cro
11. Ogulin, Cro
12. Svetica, Cro
13. Modruš, Modrus, Cro
14. Drežnik, Drežnik Grad, Cro
15. Tržac, Cro
16. Izačić, Izacsics, B
17. Bihać, Bihács, B
18. Ripač, Ripács, B
19. Slunj, Cro
20. Cetin, Cetingrad, Cro
21. Mala Kladuša, B
22. Hresno, Cro
23. Smrčković, Cro
24. Blagaj, Cro
25. Budački, Cro
26. Karlstadt, Károlyváros, Karlovac, Cro
27. Petrova gora, Petrovac, Cro
28. Hrastovica, Hrasztovica, Cro

29. Srednji Gradac, Cro
30. Warasdin, Varasd, Varaždin, Cro
31. Varaždinske Toplice, Cro
32. Remetinec, Cro
33. Ludbreg, Cro
34. Kreuz, Kőrös, Križevci, Cro
35. Gradec, Cro
36. Ivanić, Ivanićgrad, Ivanics, Cro
37. Heiligenkreuz, Szentkereszt, Sveti Križ, Cro
38. Cirkvena, Cro
39. Sanktpeter, Szentpéter, Sveti Petar Čvrstec, Cro
40. Topolovac, Topolovac, Cro
41. Sanktgeorgen, Szentgyörgyvár, Đurđevac, Cro
42. Novigrad, Novigrad-Podravski, Cro
43. Kapronca, Kopreiniz, Koprivnica, Cro
44. Demye, Drnje, Cro
45. Keresztúr, Murakeresztúr, H
46. Fityeháza, H
47. Bajcsavár, Bajcsa, H

A horvát–szlávón bán katonai irányítása alá tartozó vármegyék Horvátországgal együtt 1582-ben

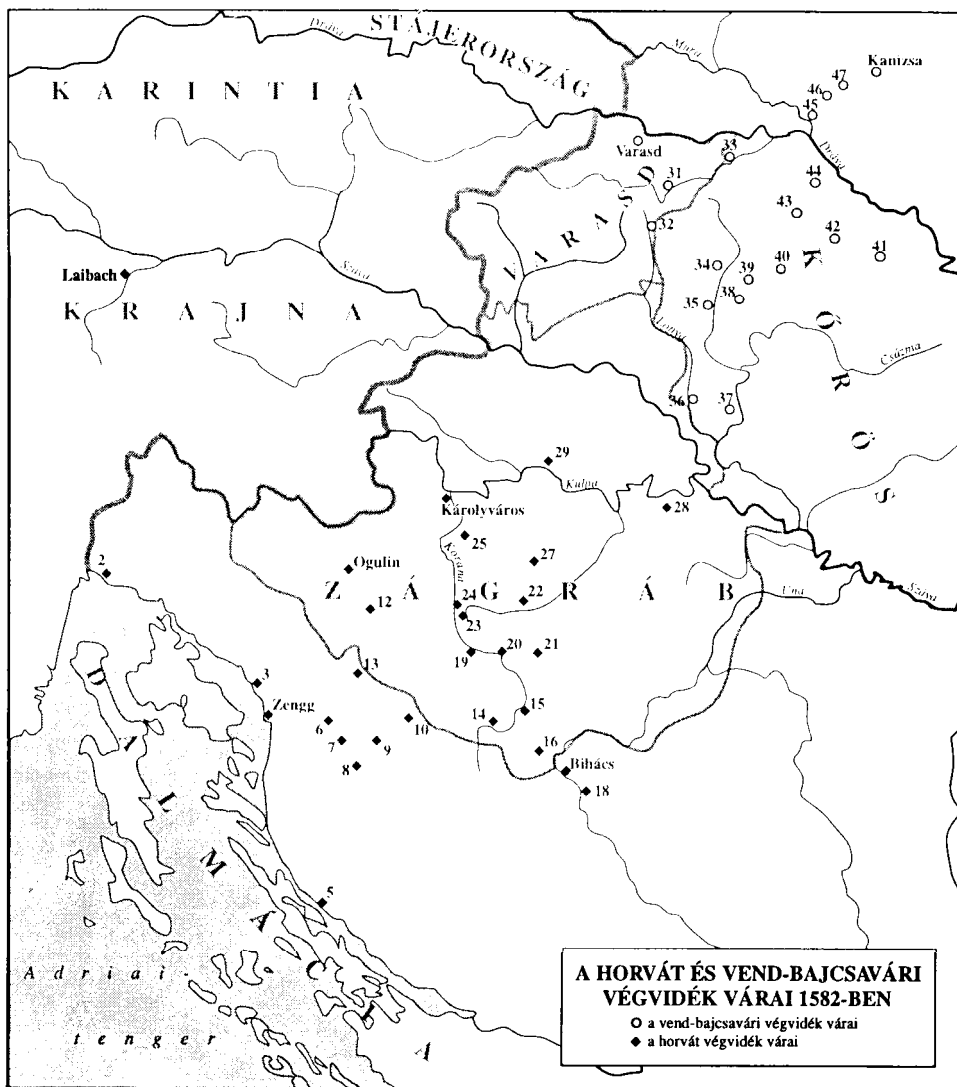
Kőrös, Varasd, Zágráb

Rövidítésjegyzék:

B = Bosznia	R = Románia
Cro = Horvátország	Slo = Szlovákia
H = Magyarország	U = Ukrajna

130 Végezetül itt szeretnék köszönetet mondani a Magyar Ösztöndíj Bizottság kuratóriumának, mely bécsi levéltári kutatásaimat 1995-ben négyhónapos Collegium Hungaricum ösztöndíjjal támogatta.

131 A térképek az alábbi végvárlista alapján készültek: ÖStA HHSa RTA Fasc. 58. a. fol. 345–368.

A kanizsai, győri és bajcsavári végvidék várai 1582-ben

45. Keresztúr, Murakeresztúr, H
46. Fityeháza, H
47. Bajcsavár, Bajcsa, H
48. Légrad, Legrad, Cro
49. Kanizsa, Nagykanizsa, H
50. Szentmiklós, Miklósfa, Nagykanizsa–Miklósfa, H
51. Botszentgyörgy, Romlottvár, H
52. Kanizsa melletti torony, Nagykanizsa, H
53. Újudvar, H
54. Kacorlak, H
55. Komár, Kiskomárom, Zalakomár, H
56. Csákány, H
57. Kéthely, H
58. Kielmansziget, Kilimán, H
59. Rajk, Alsórajk, H
60. Zalavár, H
61. Isabor, Isebor, Pacsa–Isabor, H
62. Pölöske, H
63. Kapornak, Nagykapornak, H
64. Csány, Zalacsány, H
65. Szentgrót, Zalaszentgrót, H
66. Bér, Zalabér, H
67. Kemend, Kemendollár, H
68. Lövő, Zalalövő, H
69. Győr, Raab, H
70. Pápa, H
71. Keszthely, H
72. Szigliget, H
73. Csobánc, H
74. Tihany, H
75. Vázsony, Vázsonykő, Nagyvázsony, H
76. Veszprém, H
77. Palota, Várpalota, H
78. Csesznek, H
79. Tata, H
80. Szentmártonhegy, Szentmárton, Pannonhalma, H
81. Komárom, Komorn, Komarno, Slo

A dunántúli kerületi főkapitány

katonai irányítása alá tartozó vármegegyék 1582-ben

Moson, Sopron, Vas, Zala, Győr, Komárom, Veszprém, Fejér, Somogy

Rövidítésjegyzék:

- B = Bosznia
 Cro = Horvátország
 H = Magyarország
 R = Románia
 Slo = Szlovákia
 Slov = Szlovénia
 U = Ukrajna

A bányavidéki és felső-magyarországi végvidék várai 1582-ben

81. Komárom, Komorn, Komarno, Slo
82. Érsekújvár, Neuhausel, Nové Zámky, Slo
83. Surány, Šurany, Slo
84. Komjáthi, Komját, Komjatice, Slo
85. Gimes, Ghymes, Hrad Gýmes, Slo
86. Kistapolcsány, Topoľčanky, Slo
87. Léva, Levice, Slo
88. Bakabánya, Pukanz, Pukanec, Slo
89. Korpona, Karpfen, Krupina, Slo
90. Bozók, Bzovík, Slo
91. Csábrág, Hrad Čabraď, Slo
92. Zólyom, Altsohl, Zvolen, Slo
93. Dobronya, Döbring, Dobrá Niva, Slo
94. Koszolnyik, Kozelník, Zólyomkecskés, Slo
95. Selmezbánya, Schemniz, Banská Štiavnica, Slo
96. Szitnya, Szitna, Sitno, Slo
97. Szentantal, Antol, Slo
98. Sibrik, Halbergescheid, Žibritov, Zsibritó, Slo
99. Szászi, Szásza, Sása, Slo
100. Újbánya, Königsberg, Nová Baňa, Slo
101. Sztatina, Szalatna, Zvolenská Slatfna, Slo
102. Végles, Vigfaš, Slo
103. Ocsova, Očová, Nagyócsa, Slo
104. Libetbánya, Libethen, Lubietová, Slo
105. Breznóbánya, Briesen, Brezno, Slo
106. Murány, Murán, Slo
107. Kassa, Kaschau, Košice, Slo
108. Krasznahorka, Hrad Krásna Hôrka, Slo
109. Szádvár, H
110. Szendrő, H
111. Balog, Felsőbalog, Veľký Blh, Vámosbalog, Slo
112. Eger, Erlau, H
113. Tokaj, H
114. Kálló, Nagykálló, H
115. Kisvárda, H
116. Ecsed, Nagyecsed, H
117. Szatmár, Satu Mare, R
118. Ungvár, Užgorod, U

A „dunáninenni” kerületi főkapitány katonai irányítása alá tartozó vármegegyék 1582-ben

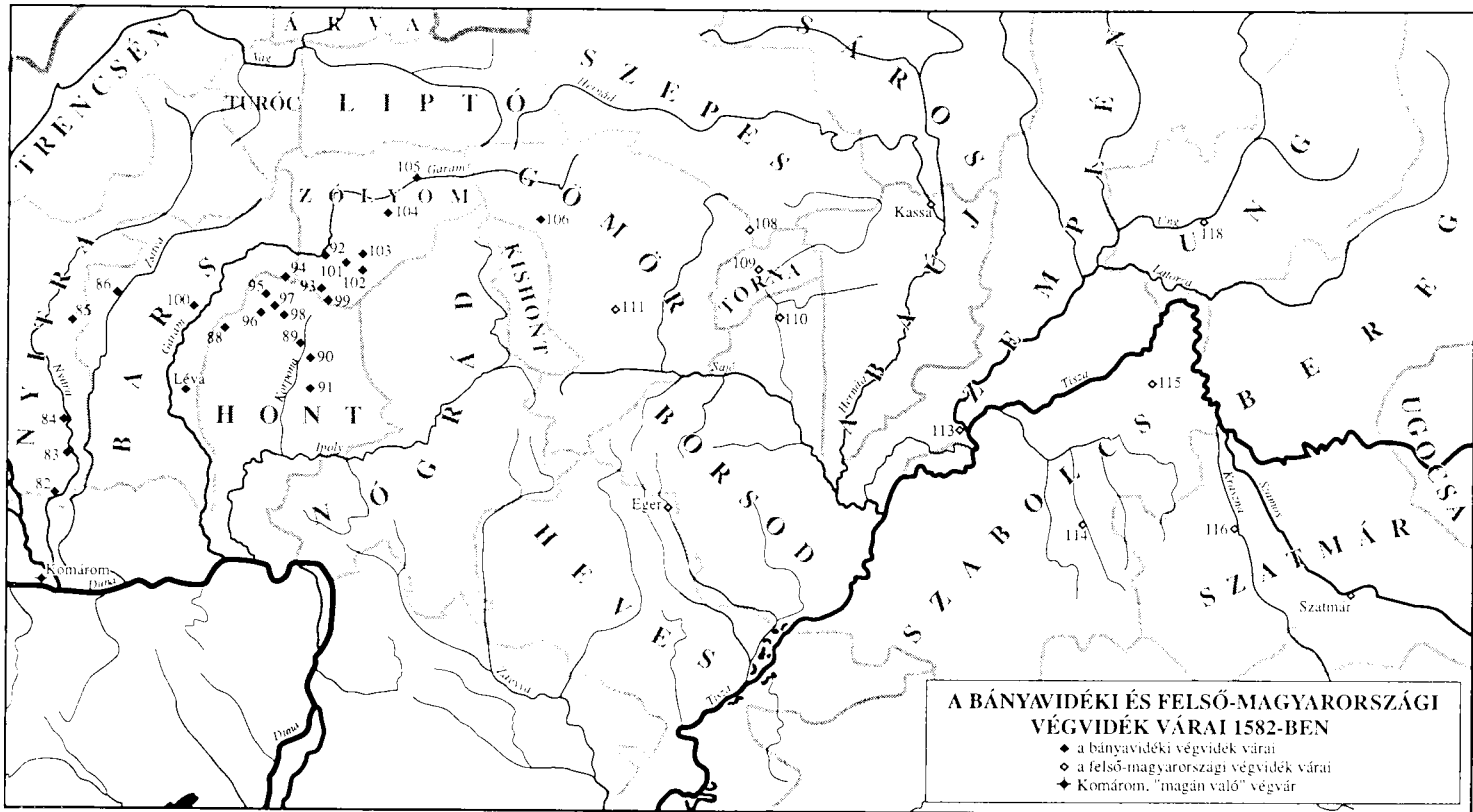
Pozsony	Liptó
Nyitra	Hont
Trencsén	Nógrád
Bars	Zólyom
Turóc	
Árva	

A felső-magyarországi főkapitány katonai irányítása alá tartozó vármegegyék 1582-ben

Gömör-Kishont	Abaúj
Heves	Zemplén
Borsod	Ung
Szepes	Szabolcs
Sáros	Szatmár
Torna	Bereg
Ugocsa	

Rövidítésjegyzék:

- B = Bosznia
 Cro = Horvátország
 H = Magyarország
 R = Románia
 Slo = Szlovákia
 Slov = Szlovénia
 U = Ukrajna

GÉZA PÁLFFY
THE DEVELOPMENT OF THE BORDER DEFENCE SYSTEM
IN HUNGARY FROM THE ORIGINS TO THE BEGINNING
OF THE 18TH CENTURY

Using previously unknown material preserved in archives in Austria and Hungary, this study examines the 500 year history of border defence against the Turks with a division into three historical periods. The defence system of the Kingdom of Hungary prior to Mohács with its two chains of fortresses situated along the southern border and financed solely by domestic sources (first period) is categorically different from the new line of defence established in the second half of the 16th century by the Habsburg rulers, occupying the throne of Hungary from 1526, with the assistance of the material and military might of their hereditary possessions (second period).

Concentrating on an examination of the organisation of this new border defence system, the study seeks to answer in which areas, when and to what extent were the provinces neighbouring Hungary (Carinthia, Krajina, Styria, Lower Austria, Moravia, Silesia) and the German Empire involved in the financing and maintenance of the new system. At the same time, an attempt is made to expose the problems which arose out of this qualitatively new political and military situation in which, by the 1570's, foreign lands providing the financing of some of the units of border defence and the military leadership in Vienna took over central control of the border defence system from the representatives of the Hungarian estates.

Although in this way, within two generations of the Mohács defeat, the military leaders of the Hungarian estates lost central control of the defence of their own country's borders, Vienna was wise enough to use them in the leadership of some of the local units. To maintain the dualistic power structure of the imperial state and the Hungarian estates, the Aulic War Council in Vienna had to find a solution which allowed for imperial control of border defence without completely squeezing out the Hungarian estates, at least not too obviously. Vienna fully recognised the extent of the problem and, knowing what subsequently happened, we can state that the solution found was a brilliant one. All this meant that, unlike the pre-1526 unitary system, the new border defence system was characterised by its dual nature. In practice, this meant that in every part of the country two types of military generalities were present, controlled either by the War Council which represented the central power or by the military representatives of the Hungarian estates.

In the different parts of the country border defence was primarily the responsibility of the captain generals of the borders (*supremus capitaneus confiniorum*). In any given territory the responsibility of these generals was the control of those smaller fortresses funded by the ruler and subject to the main castle of the territory. At the same time and in the same territories captain generals of the district (*supremus capitaneus partium regni Hungariae*) were operating. They were in charge of the direction of military matters in the areas for which they held responsibility. They had at their disposal rather obsolete forces made up of noble, county and town troops and a small force of several hundred cavalry and infantry paid for by the ruler. While the office of captain generals of the borders could be filled by a representative of the neighbouring lands or a Hungarian lord acceptable to the War Council, the office of the captain general of the district was filled only by native Hungarians. This differentiated border defence system of borderfortress and district elements was further complicated by the fact that often the two offices were combined in one person. Indeed in some parts of the country this was the norm. Whether or not this was so depended on the extent to which the War Council wished to have exclusive control of any given territory.

Thus, in areas not so vital for the defence of Austrian lands, the Council was sometimes satisfied to have a Hungarian filling both positions.

For a period of a century and a half, notwithstanding the considerable material burden placed on East Central Europe, the new border defence system constructed in the second half of the sixteenth century superbly performed its function as a "bastion for the defence of Christianity" (*Propugnaculum Christianitatis*) against the Ottoman forces. Its dismantling, followed by the erection of a new border defence system in the border areas prior to Mohács was made possible and necessary by the great war against the Turk at the end of the 17th century. From the point of view of a border defence system, the conclusion of this struggle with the Peace of Karloca in 1699 created as qualitatively different a situation as that of 1526. Thus, the opening of the eighteenth century marks the beginning of the third period of border defence against the Ottoman Empire. This period is known as the period of the Military Frontiers. The reorganisation of the defence system solved three problems for the Aulic War Council in Vienna. The struggle of the sixteenth and seventeenth centuries between the Council and the Hungarian estates for control of the defence of the border was finally decided in the Council's favour. The estates were squeezed out of the Military Frontiers completely, with many points of contention being solved with the settling in Hungary's border areas of large numbers of Southern Slavs who, fleeing from the Ottoman territories, were incorporated as new elements in the border defence system. As an outcome of all these, a border defence system had been constructed which was to offer effective security for Hungary and at the same time for the Habsburg Empire against Ottoman forces for the whole period until the establishment of the nation-states in the nineteenth century.